

म.प्र. सं. ठाणे
विषय इतिहास
सं. क्र. ७२३

इंय्राजी सतैविरुद्ध

महाराष्ट्रांतिक प्रश्नास्य उठाव

वि.गो.स्वोबरेकर

REFEK-0010527

REFEK-0010527

पॉप्युलर प्रकाशन

प्रथम मुद्रण : जून १९५९
ज्येष्ठ १८८१

© वि. गो. खोबरेकर

प्रकाशक :

ग. रा. भटकल

पॉप्युलर बुक डेपॉ

लॅमिंग्टन रोड, मुंबई ७

मुद्रक :

वि. पु. भागवत

मौज प्रिंटिंग व्यूरो

खटाववाडी, मुंबई ४

अनुक्रमणिका

प्रकरण १ लें. महाराष्ट्रावर इंग्रजी सत्ता	१
प्रकरण २ रें. महाराष्ट्राचें आर्थिक व सामाजिक खच्चीकरण	९
प्रकरण ३ रें. सशस्त्र उठाव १८१८-१८५६	१६
१. खानदेशांतील स्वातंत्र्यपिपासू आदिवासी १८१८-३१	१६
२. ब्रीडचा धर्माजी प्रतापराव १८१८	२१
३. नांदेड जिल्ह्यांतील हटकर १८१९-२०	२२
४. कितूरचें बंड १८२४ व १८२९	२३
५. विजापूर १८२४-१८४०	२५
६. रामोशी १८२६-२९-३०-३१	२६
७. सावंतवाडी १८२८-१८३८, १८४४-४५	३२
८. कोल्हापूर गडकरी १८४४	३६
प्रकरण ४ रें. स्वातंत्र्यसमरांतील महाराष्ट्र १८५७-६०	४०
१. कोल्हापूरची पहिली सलामी	४०
२. कोल्हापूरची दुसरी सलामी	४६
३. सातारा	५१
४. मुंबईतील पडसाद	५६
५. खानदेश	६०
६. नाशिक	६४
७. नागपूर	६६
८. औरंगाबाद	६८
९. नरगुंदचे भावे	७१
१०. जमखिंडी	७३
११. दक्षिण महाराष्ट्रांतील उठाव	७५
१२. मुधोळ हलगलीचे बेरड	७६
१३. महिपालसिंगाची बेळगांवांतील कामगिरी	७८

नि वे द न

१८१८ मध्ये महाराष्ट्रावर इंग्रजी राज्य आलें. इंग्रजांनी पेशव्यास देशांतरास पाठवून सातारकर व नागपूरकर भोसले यांना मांडलिक बनविलें. पुढें २०-२५ वर्षांत त्यांचीं राज्यें खालसा करून त्यांना परागंदा केलें. त्यांच्या जोडीला सरंजामदार व जहागिरदार यांना इनाम कमिशन नेमून कायदेशीररीत्या लुटलें. अशा प्रकारचें राजकीय सत्तेचें शोषण चालू असतां दुसऱ्या बाजूनें शेतकऱ्यांची पिळवणूक, व्यापारधंद्याचें खच्चीकरण, हस्तव्यवसायाचा नाश इत्यादि जालीम उपायांनीं सबंध देशच परावलंबी बनविला. त्यामुळे “ इंग्रजी झाल्यावर वीस वर्षे पर्यंत अतिशय दरिद्र स्थिति राहिली ” (लोकहितवादीच्या जुन्या गोष्टी भाग १ पृ. ८४). त्या वेळच्या लोकांच्या मनस्थिती बद्दल कांहीं विचारूं नका. ” अग्नीनें पोळलें अगर दहन केलें, राजानें मारलें अगर लुटून नेलें याची फिर्याद कोण ऐकणार ? असा विवेक करून सर्व सामान्य लोक विवंचनेत राहिले. ” (मुंबई इलाख्यांतील इनाम कमिशन खात्यांतील गैरइन्साफ पृ. १२३.) पण ज्यांच्या मनगटांत जोर होता त्यांनीं हें मुकाट्यानें सहन केलें नाहीं. त्यांनीं ठिकठिकाणीं शस्त्रांचा खणखणाट केला. पण तो वेगवेगळ्या वेळी. सार्वत्रिक उठाव १८५७ मध्ये एकाच दिवशीं व्हावयाचें असें ठरलें असतां तेहि निरनिराळ्या वेळीं झाले (P. D. 1858 Vol. 24 p. 196-7). एकाकी उठाव व फितुरी यामुळे यश ब्रिटिशांच्या पदरांत पडलें. महाराष्ट्रापुरतीच या सर्व घटनांची त्रोटक माहिती पुढील पानांत अस्सल कागदपत्रांवरून सादर केली आहे.

साधनें :- या पुस्तकांत उपयोजिलेले बहुतेक आधारग्रंथ १८१७ ते १८५९ सालांतील हस्तलिखित असून ते मुंबई सरकारच्या मुंबई व पुणे येथील दप्तर-खान्यांत आहेत. पुणे येथील दप्तरखान्यांतील डेक्कन कमिशनरचा १८२६ पर्यंतचा पत्रसंभार व तदनंतरचे पार्लमेंटचे रिपोर्ट व डिबेट महाराष्ट्रांतील आर्थिक हलाखीचें आणि दैन्यावस्थेचें चित्र दाखवितात. त्या वेळच्या शासनकर्त्यांना जुनें मोडून नवे करवावयाचें होतें. तें करतांना त्यांच्या घोडचुका झाल्या, जनतेला त्याचे वाईट परिणाम भोगावे लागले. नव्या कल्पना, त्या अंमलांत आणण्याच्या पद्धति, अंमलबजावणी झाल्यावर त्याचे परिणाम व त्या सुधारण्याचे उपाय यासंबंधीचा पत्रव्यवहार वर उल्लेखिलेल्या संभारांत सांपडतो. तर प्रस्थापित सत्तेविरुद्ध वेळोवेळीं जे सशस्त्र उठाव झाले त्याज संबंधीची माहिती मुंबई दप्तरखान्यांत सांपडते.

त्या वेळच्या सरकारी कारभाराविषयीं लोकांची अशी ओरड होती कीं “ या देशांत सर्व सरकारी काम गुप्त चालतें व अंमलदारांची भाषा भिन्न यामुळे या लोकांस साहेब लोक काय लिहून पाठवतात व विलायतेंतून मुख्य सरकार त्यावर जबाब काय देतात हें कांहींच कळत नाहीं. ” (मुंबई इलाख्यांतील इनाम कमिशन खात्यांतील गैरइन्साफ,

१८५९. पृ. १२५) सर्वसाधारण कारभाराविषयी जर एवढी गुप्तता तर प्रस्थापित सत्तेशीं झुंज केल्याच्या बातम्या ती सत्ता थोडाच बाहेर जाऊं देणार? सरकारी परवान्याशिवाय राजकीय बातम्या देशी वृत्तपत्रांनीं देऊं नये, अशा प्रकारची सक्त ताकीद सरकारनें धारवाडपासून सिंधपर्यंत जारी केली होती. (P. D. 1857 vol 25 p. 76, 78) यास्तव त्यावेळच्या देशी वृत्तपत्रांतील राजकीय घडामोडीच्या बातम्यांना विशेष महत्त्व देतां येत नाहीं.

दत्तखान्यांतील पत्रसंभारांत विविधता आहे. ठिकठिकाणच्या इंग्रजी अंमलदारांस सांपडलेलीं भित्तिपत्रें, त्यांची त्यांनीं वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या माहितीकरितां करून पाठविलेली भाषांतरें, त्यावरून बांधलेलें कयास, मॅजिस्ट्रेटचा लोकस्थितीचा रिपोर्ट, त्यांत केलेलें स्थानिक परिस्थितीचें वर्णन, घटनेची कारणमीमांसा, सुचविलेले उपाय हें सर्व वाचावयास सांपडतें. रामोशांचा बंदोबस्त करणारा कॅ. मॅकिनटॉश रामोशांच्या उत्पत्तीपासून तो त्यांच्या त्यावेळच्या स्थितीपर्यंतचा संबंध इतिहास देतो. (J. D. 1832 vol. 21/286). मिल्हांचा बंदोबस्त करणारे कॅ. ब्रिग्ज, ओटॅरम, ग्रॅहम, सिमकॉक्स त्या त्या वेळीं आपले सर्वस्व पणाला लावीत असलेले दिसतात. सरकारी हस्तलिखितांत त्यांनीं रचून ठेवलेला या विषयांवरील मातबर पत्रव्यवहार, गिरिजनांचें भलें करूं इच्छिणाऱ्या व्यक्तीनें वाचल्याशिवाय त्याला चिरउपाय सुचणार नाहींत असें वाटतें.

मुंबयी कौन्सिलच्या सभासदांच्या आठवड्यांतून दोनदां बैठकी होत असत. गव्हर्नर त्याचा अध्यक्ष असे. बैठकींत घेतलेले निर्णय मिनिट (minute) रूपानें लिहिलेले असत आणि त्यावर हजर असलेल्या सभासदांच्या स्वाक्षरी झालेल्या या पत्रसंभारांत दृष्टीस पडतात.

या संबंधींचीं दोनच उदाहरणें देतो—पुण्याच्या मेटिव्ह लायब्ररीमध्ये त्यावेळचे केरु लक्ष्मण, कृष्णाशास्त्री, बापू रावजी मांडये, अण्णा सहस्रबुध्दे असे नामांकित लोक जमत आणि त्यावेळच्या बंडपरिस्थितीवर चर्चा करीत. चर्चेचा शेवट रशिया हिंदुस्थानवर स्वारी करणार आहे, इंग्रज हरणार आणि हरला म्हणजे इथूनहि त्याला लवकरच गाशा गुंडाळावा लागणार असा असे. त्या गप्पांची वार्ता पुना जिल्हा मॅजिस्ट्रेटच्या कार्नी गेली. त्यानें मुम्बई सरकारला ही बातमी कळविली आणि सुचविलें कीं ही लायब्ररीच बंद करून टाकावी. जिल्हा मॅजिस्ट्रेटचें पत्र मुम्बई कौन्सिलनें आपल्या बैठकींत विचारांत घेतलें. गव्हर्नर एलिफन्स्टननें त्यावर आपलें मत नोंदविलें कीं कांहीं हरकत नाहीं. बोलूं द्या त्यांना. या बोलण्याला भिऊन वाचनालय बंद करूं नये. मात्र सभासदांच्या हालचालींवर लक्ष असूं द्यावें (P. D. 1857 Vol. 25 pp. 17,21). या उलट अहमदनगर जिल्हा मॅजिस्ट्रेट उठावांत सांपडलेल्या संशयित लोकांना फांशीच्या शिक्षा ठोठावतो आणि मुम्बई सरकारला आपली कामगिरी कळवितो. कौन्सिलच्या सभेंत यावर विचार होतो व विचारांतीं कौन्सिल आपल्या मिनिटमध्ये म्हणतें कीं जिल्हा मॅजिस्ट्रेटनें फांशीची सजा दिली ती चुकीची होय. त्याला फांशीची

शिक्षा देण्याचा अधिकार नाही (P. D. 1857 Vol. 24 p. 91-100). अर्थात् हा निर्णय माणसें मेल्यानंतर. अशा कितीतरी उलटसुलट घटना अभ्यासावयास मिळतात. या सर्व घटनांचा सूक्ष्म अभ्यास करण्याची संधि मला मिळाली. अभ्यासिलेल्या सर्वच घटना विस्तारभयास्तव मला देतां येणे शक्य नाही. तरी पण ठळक घटना माझे तार्किक बाजूला ठेवून जशा वाचनांत आल्या तशा इथे सांगितल्या आहेत. त्या कितपत खऱ्या खोट्या आहेत याचा पडताळा पत्रसंभार हाताळणारे वाचकच ठरवू शकतील.

प्रत्येक वेळीं संदर्भग्रंथाच्या संबंध नांवाचा उल्लेख न करतां प्रत्येक शब्दाच्या आद्याक्षरानें केला आहे. जसें—Political Department चा P. D. हें जिज्ञासूस सांगणें नको.

सर्वसामान्य जनांस ही माहिती वाचल्यावर ती कोठून मिळविली याचें कुतूहल राहूं नये आणि अभ्यासूस या पुस्तकाचा साधनग्रंथ म्हणून उपयोग व्हावा अशा जोडहेतूनें हें पुस्तक लिहिलें आहे.

यांतील कांहीं लेख दैनिक नवशक्ति दर रविवारीं प्रसिद्ध होत असतां दुसऱ्या दिवशींच्या दर सोमवारीं “कोठें आहे तुमचा लेख?” असें दरडावणीच्या स्वरांत, मिस्किलपणें पण वात्सल्यानें डायरेक्टर ऑफ आर्काइव्हज डॉ. पी. एम्. जोशी विचारीत असत. पुढें पुस्तकाची कल्पना सांगितल्यावर, “झालें का पुस्तक तयार?” अशी आपुलकीनें विचारणा ते करोत आले. त्यांच्या आशीर्वादामुळेच मी हें पुस्तक तयार करूं शकलों.

पुस्तक तयार होत असतां तें लिहून काढण्याच्या मेहनतीच्या कामांत ज्या मित्रांनीं मला मदत केली त्या सर्वांचा मी ऋणी आहे.

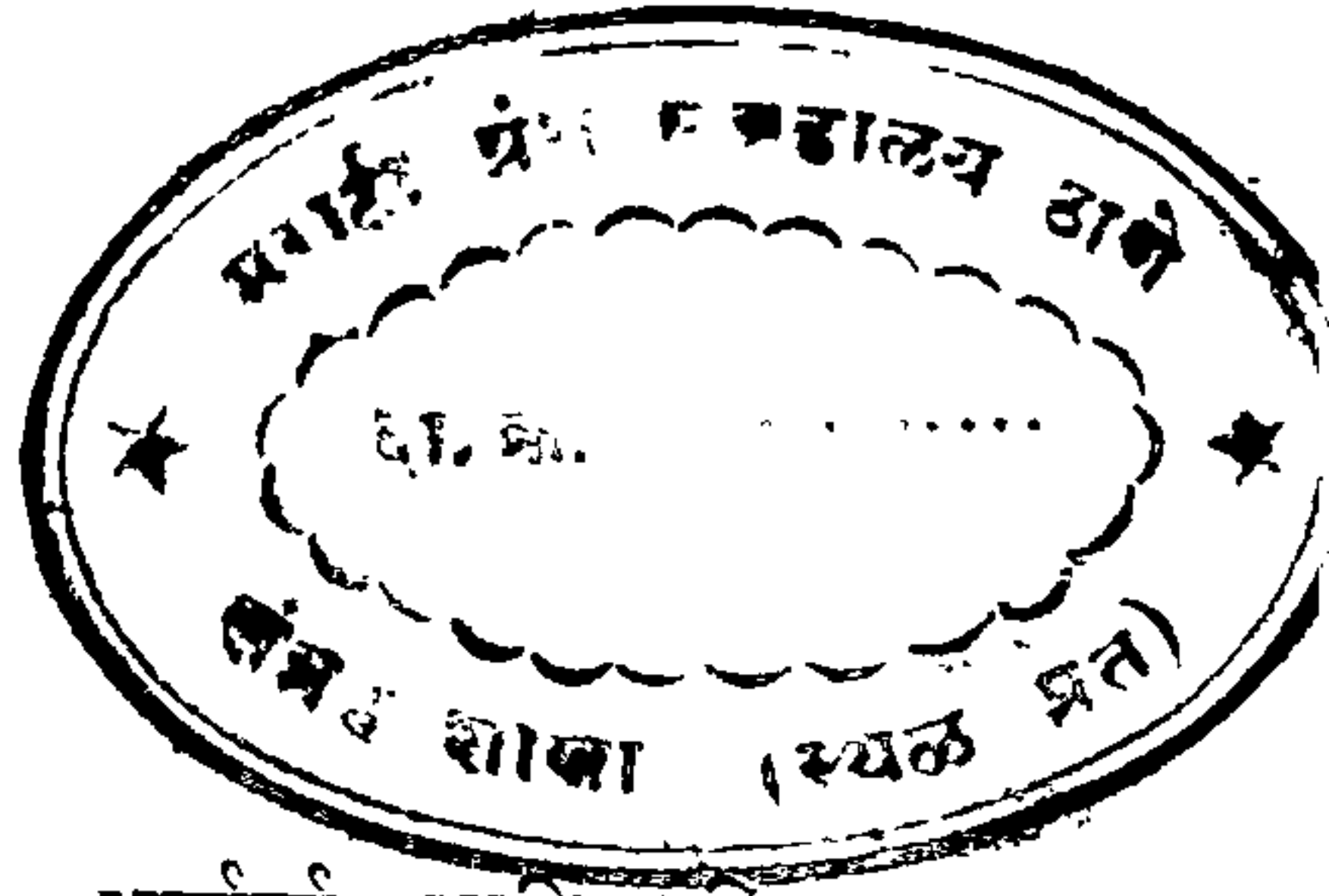
वी/९, नायगांव गव्हर्नमेंट
कार्टर्स, मुंबई १४
१-८-५८

वि. गो. खोवरेकर

प्रकरण पहिलें

महाराष्ट्रावर इंग्रजी सत्ता

महाराष्ट्र

या भरतभूमीचे मुख्य नैसर्गिक विभाग दोन. आर्यावर्त आणि दक्षिणापथ. भूस्तरशास्त्रानुसार दक्षिणापथाचे दोन पोटभाग पडतात. सह्याद्रीच्या ढाळीचा (Shield) कृष्णप्रस्तर (Deccan Trap) प्रदेश आणि प्राचीन प्रस्तरांचा द्राविड प्रदेश.

कृष्णप्रस्तर म्हणजेच महाराष्ट्र. डॉ. केतकर म्हणतात, “जेथे महाराष्ट्री भाषा बोलली जाते तो महाराष्ट्र.”

महाराष्ट्राच्या सीमारेषा

महाराष्ट्राची उत्तर मर्यादा पश्चिम समुद्राला मिळणारी दमणगंगा नदी. येथून पुढे घाटमाथ्यापासून ही सीमारेषा नर्मदा नदीपर्यंत उत्तरेस जाते. याप्रमाणे नर्मदा नदीच्या अनुरोधाने पूर्वेकडे सिवणी घाटापर्यंत ही सीमारेषा जाते. नंतर पूर्वेकडे भंडारा जिल्हा अंतर्विष्ट करून पश्चिमेकडे जाऊ लागते. नंतर पैनगंगेच्या बाजूने माहूरावरून गोदावरीपर्यंत जाऊन नागमोडी मार्गाने ती नैऋत्य दिशेस विजापूरला स्पर्श करून दक्षिणेस गोव्याकडे वळते व कारवारपर्यंत पोचते व तशीच खाली समुद्रकिनार्याने जाऊन अरबी समुद्रास मिळते. या महाराष्ट्रांत खालील भाग येतात.

(१) मुंबई महाराष्ट्र (२) मराठवाडा (३) विदर्भ.

यांपैकी मुंबई महाराष्ट्रावर पेशवे, मराठवाड्यावर निजाम, विदर्भावर नागपूरकर भोसले या एतद्देशीय सत्ताधार्यांचा अंमल इ. स. १८०० च्या सुमारास होता. याच वर्षी निजाम इंग्रजांचा मांडलिक बनला. पुढे पेशवाई लयास गेली. नागपूरकर भोसले उघडे पडले. त्यांचीं राज्ये इंग्रजांनीं खालसा केलीं, महाराष्ट्रावर इंग्रजी सत्ता आली. ती कशी हें पाहूं.

पेशवाई

१७५० च्या सांगोल्याच्या तहानंतर मराठेशाहीचीं सर्व सूत्रे पुण्याहून हालू लागलीं. पुणे हें मुंबई महाराष्ट्राच्या राजधानीचें ठिकाण बनलें. या राजधानीचें रक्षण महाराष्ट्रा-भोंवतील शेंकडों संस्थानिक, मांडलिक आणि जहागिरदार करीत होते. त्यांना बाजीरावा-

पासून फोडण्याचें काम इंग्रजांनै १८१७ च्या जूनच्या तहानें केलें.^२ या नव्या तहानें महाराष्ट्राबाहेरील सर्व प्रदेश इंग्रजांनीं आपल्या कब्जांत घेतले. तहाप्रमाणें शिंदे होळकरादिकांचे बाजीरावाजवळ असलेले वकील पुण्याहून काढून त्यांच्याजवळ असलेले पेशव्यांचे वकील परत बोलवावे लागले. यामुळें मराठे सरदारांशीं बाजीरावाचा संबंध कायमचा तुटला. या तहामुळें बाजीराव उघडा पडला. त्याला एकाद्या लहानशा संस्थानिकाचा दर्जा राहिला. एवढ्या अपरंपार राज्याचा स्वामी यःकश्चित् इंग्रजांचा आश्रित बनला. आपल्याला क्षुद्र संस्थानिकाचा दर्जा प्राप्त झाला हें पाहून तो हळहळला, तडफडला आणि ऑक्टोबर १८१७ च्या एल्फिन्स्टनशीं झालेल्या अखेरच्या भेटींत तो त्याला दुःखातिशयानें म्हणाला “मी मूळ यंत्रावेगळा तुमचे करण्यानें झालों. जो मी होतो तो आज नाही. तुमचे स्नेहाची जोड मात्र केली आणि जी कला अंगीं होती ती दवडून बसलों.”^३ शेवटीं इंग्रजांशीं दोन हात करण्याचें बाजीरावानें ठरविलें आणि त्याप्रमाणें इंग्रजांना दोन महिने चक्राकार फिरवलें. अखेरीस राज्यावर पाणी सोडून जून १८१८ ला शरणागती पत्करून त्यास बिथूरला ८००,००० रु. मुशाहिन्यावर जावें लागलें.^४

छत्रपति सातारकर

महाराष्ट्रावर इंग्रजी सत्ता सुरू झाली तीही इंग्रजांच्या कपटचातुर्यामुळेंच. मराठे लोकांना धनी नसतां राजारामकाळीं ते लोक युद्ध कसे खेळले हें साहेबाला ठाऊक असावें. मराठी निष्ठा स्वातंत्र्याचें अधिष्ठान जे छत्रपति त्यावर, तेव्हां त्यासच इंग्रजांनीं ताब्यांत घेतलें. छत्रपतीच्या वंशांतील प्रतापसिंह आपल्या सल्लागारांच्या सांगण्यावरून गोपाळअष्टयाच्या लढाईत इंग्रजांना सामील झाला.^५ कॅ. स्मिथनें त्याला आपल्या कॅम्पमध्ये नेलें. एल्फिन्स्टनच्या सूचनेवरहुकूम हें काम झालें. साहेबानें याचा फायदा पुरेपूर घेतला. प्रतापसिंहास छत्रपति बनविलें आणि सातारला छत्रपतीची स्थापना केली.^६ मराठी लोकांस इंग्रजाचें राज्य एकदम पेलणार नाहीं तेव्हां ते त्याविरुद्ध बंड करून उठतील हें एल्फिन्स्टनला ठाऊक होतें म्हणूनच त्यानें एक नवीन शकल काढली. एल्फिन्स्टन म्हणतो, “मराठ्यांची भक्ति छत्रपतीकडे लागावी म्हणून हा छत्रपति निर्माण केला.”^७ त्याप्रमाणें त्यानें छत्रपतीच्या नांवानें द्वाही फिरवली.

बाजीरावाशीं युद्ध सुरू होतांच “आमचें युद्ध फक्त बाजीरावाशीं आहे. आम्हांला छत्रपतींचें राज्य कायम ठेवायचें आहे.” असा जाहीरनामा एल्फिन्स्टननें काढला.^८ लोक बाजीरावाच्या नादान कारभाराला कंटाळलेले होते. “बरें आहे. छत्रपति येत आहे तर.” अशीच जणूं सामान्य जनांची समजूत झाली. प्रतापसिंह इंग्रजांना जाऊन मिळाल्यावर “बाजीराव बंड आहे; सबब आम्ही त्याला नोकरीतून दूर केलें आहे.” असा जाहीरनामा एल्फिन्स्टननें प्रतापसिंहाकडून काढविला.^९ तसेंच त्याच जाहीरनाम्यांत “बाजीरावास कोणी मामलेदारानें मदत करूं नये, इंग्रजांस अडथळा करूं नये,” अशा प्रकारचा मजकूर छापवला.^{१०} अशा रीतीनें इंग्रजांनीं लोकांना व प्रतापसिंहास असें

दोघांनाही फसविलें. कॅ. ग्रॅन्ट हा छत्रपतींचा सल्लागार म्हणून निवडला गेला.^{११} त्याला या धूर्त एलिफन्स्टनने अशा सूचना दिल्या कीं “राजाला स्वतःला सार्वभौम असें वाटत आहे, तेव्हां त्याच्याशीं अशी भाषा ठेवायची कीं त्याला आपण मांडलीक आहोंत कीं सार्वभौम याचा सुगावा लागतां कामा नये. मात्र त्याच्याशीं वागतांना त्याला न दुखवतां व मान राखूनच वागायचें.”^{१२} ग्रॅन्टने हे बरोबर पाळलें. आणि दोन वर्षांच्या आंत प्रतापसिंहास आपण कोण हें कळून आलें. एलिफन्स्टन साहेबानें आपले खरे दांत दाखविले आणि प्रतापसिंहानें तगादा लाविल्यावर १५ सप्टेंबर १८१९ मध्ये कंपनी सरकारने प्रतापसिंहाशीं तह करून त्याला १४ पेठ्यांचें संस्थान दिलें.^{१३} त्यांत नीरा व वारणा या नद्यांमधील भीमा व कृष्णा यांच्या संगमा पावेतों मुख्य आला. प्रतापसिंहास यावेळीं कंपनी सरकारचा हेतु कळून चुकला. पण स्वतःला एवढ्या अवाढव्य शक्तीशीं भांडणें शक्य नसल्यामुळे त्यानें असेल त्यांत समाधान मानून राहावयाचें असें ठरविलें. त्यानें पुढील दहा वर्षे राज्यकारभार शहाणपणानें व अकलहुशारीनें चांगला केला. बाळाजीपंत नातूस हें घाहावेना. त्यानें आणि नंतरच्या रेसिडेंटांनीं राजाविरुद्ध कुभांड रचिलें.^{१४} याचा शेवट राजास १८३९ मध्ये पदच्युत करून बनारसला पाठविण्यांत झाला.^{१५}

तदनंतर अप्पासाहेबांची कारकीर्द सुरू झाली. ती १८४७ मध्ये संपली.^{१६} अप्पासाहेब आणि प्रतापसिंह दोघेही निपुत्रिक वारले. त्यामुळे औरस वारस नाहीं आणि दत्तक विधान नामंजूर या दोन्ही सबबींवर हें राज्य १८४८ मध्ये डलहौसीने खालसा केलें.^{१७} राज्य खालसा केल्यानें इंग्रजांचा अंमल साक्षात चालू झाला. राज्य उत्पन्न कां केलें आणि तें खालसा कां करावयाचें याबद्दल डलहौसी आपल्या ता. ३० ऑगस्ट १८४८ च्या खलित्यांत म्हणतो, “१८१८ सालीं पेशवाईचा नुकताच लोप झाल्यामुळे इंग्रजी सत्तेला महाराष्ट्राचा पाठिंबा मिळावा म्हणून त्यावेळीं सातारचें राज्य अबाधित राखणें अत्यंत जरूर व शहाणपणाचें असेल—नव्हे होतेंही. त्याकरितां त्या वेळचे अधिकारी प्रशंसेस पात्र आहेत. पण पेशवाई ताब्यांत घेऊन आतां वीस वर्षे लोटलीं. प्रजाही दंगाधोपा न करतां शांतपणें नांदत आहे यामुळे इंग्रज राज्य आतां मजबूत झालें असून शिंदे होळकर हे निरुपद्रवी बनले आहेत. तेव्हां शिवाजीच्या वंशजांचें हें बुजगावणें यापुढें ठेवण्यांत कांहींच मतलब नाहीं.”^{१८}

डलहौसीने आपल्या मनाप्रमाणें सातारची गादी बुडविली. पण त्यामुळे एकंदर सारा देश हळहळला. कारण सातारा हें मराठी साम्राज्याचें आदिपीठ होतें. अशा रीतीनें हें संस्थान बुडविल्यावर त्यांचेवर अवलंबून असणाऱ्या शेंकडो हजारों आश्रितांना बेकार व्हावें लागलें. सैनिक व शिपाई बेकार होऊन भिकेला लागले.

मराठवाड्यावर इंग्रजी सत्तेची छाया

१२ ऑक्टोबर १८०० च्या तहानें^{१९} स्वतंत्र निजाम इंग्रजांचा मांडलिक बनला. तैनाती फौजेचा स्वीकार करणें त्याला भाग पडलें. तहाप्रमाणें इंग्रजी पथकें निजामाच्या

राज्यांत राहू लागलीं. युरोपियन रेसिडेंटच्या संमतीनें राज्यकारभाराचीं सूत्रं हातूंत लागलीं. शिकंदराबाद, हैदराबाद वगैरे ठिकाणीं युरोपियनांच्या वसाहती सुरू झाल्या. ब्रिटिशांची पडछाया संस्थानच्या राजकारणावर पडू लागली. या संस्थानांत मराठी पांच जिल्हे औरंगाबाद, बीड, नांदेड, परभणी व उस्मानाबाद हे होते. यांनाही या इंग्रजांच्या राजकीय मालकीचा प्रसाद हळूहळू मिळू लागला.

वन्हाड हातचें गेलें.

बुलढाणा, अकोला, अमरावती व यवतमाळ असे वन्हाडचे चार जिल्हे. हा नागपूरकर भोसल्यांचा प्रदेश. पण भोसले व कंपनी सरकार यांमध्ये झालेल्या ता. १७-१२-१८०३ च्या तहान्वये भोसल्यानें वन्हाड इंग्रजांस दिलें.^{२०} याच सुमारास इंग्रजांचे मराठ्यांशी युद्ध सुरू होतें. निजामाने इंग्रजांची बाजू बरीच सांवरून धरली. इंग्रजांस यश आलें. मैत्रीचें फळ म्हणून इंग्रजांनीं वन्हाड प्रांत निजामास ता. २८-४-१८०४ च्या तहान्वये देऊन टाकला.^{२१}

वन्हाडला निजामी प्रसाद

निजामाच्या ताब्यांत हा प्रदेश आल्यानंतर त्यानें त्यापूर्वीची जमीनधाऱ्याची सुरक्षित पद्धति मोडून मक्तेदारी पद्धति सुरू केली. मक्तेदार नफ्याकरितां मक्ता करीत असे. त्याला रयतेच्या कल्याणाची फिकीर नसे. राज्य हें पैसा मिळविण्याचें साधन एवढाच अर्थ मनांत ठेवून हे मक्तेदार, पोटमक्तेदार व त्यांचे हस्तक प्रजेस फार त्रास देऊं लागले. निम्मे प्रांत निरर्थक जहागिरीनीं अडविल्यामुळें उत्पन्न थोडें आणि खर्च फार अशी स्थिति झाली. यामुळें राज्यकारभारांत गोंधळ सुरू झाला. राज्यकारभार नीट चालविण्यासाठीं निजामानें ब्रिटिश सरकारकडून वारंवार कर्ज घेतलें तें १८५० मध्ये ७० लाखांवर आलें. तैनाती फौजेचा पगारही तुंबला. रयतेवरचा जुलूम चालूच राहिला. शेवटीं इंग्रजी खजिन्यांतून सैनिकांस पगार देणें सुरू झालें. सर्व रक्कम परत करण्याचा तगादा ब्रिटिश सरकारनें निजामास सारखा लाविला. त्यामुळें निजामानें सदरहू कर्जाकरितां वन्हाड प्रांत इंग्रजांना १८५३ मध्ये देऊन टाकला.^{२२} तिथून वन्हाड हें मध्यप्रदेश सरकारच्या ताब्यांत शेवटपर्यंत राहिलें.

नागपूरकर भोसले

नागपूरकर भोसले हे मध्यप्रांताचे धनी. त्याच्या ताब्यांत महाराष्ट्रापैकीं वन्हाड व वर्धा, नागपूर, भंडारा व चांदा एवढा प्रदेश होता. पैकीं वन्हाड इंग्रजांच्या ताब्यांत कसा गेला हें ठाऊक झालें. बाकी चार जिल्हे नागपूरच्या इतर राज्यप्रदेशाबरोबरच इंग्रजांनीं आपल्या घशाखालीं उतरवले.

नागपूर राज्याचा सर्वाधिकारी दुसरा रघोजी ता. २२-३-१८१६ मध्ये वारला.^{२३}

तदनंतर अप्पासाहेबानें इंग्रजांचा आधार आपणांस अनेक दृष्टीनें आवश्यक आहे असें समजून त्यांजवरोबर ता. २८-५-१८१६ रोजीं तैनाती फौजेचा तहनामा केला.^{२४} या तहानें नागपूरकर भोसले हे इंग्रजांच्या छत्राखालील एक मांडलिक संस्थानिक झाले. अशा स्थितींत अप्पासाहेब २१-४-१८१७ रोजीं गादीवर बसला.^{२५} गादीवर आल्यानंतर त्यास इंग्रजांचे पाशांतून मोकळें होण्याची इच्छा झाली. त्याकरितां त्यानें आपल्या परीनें खूप धडपड सुरू केली. पेशवे, शिंदे, होळकर, वगैरेंशीं गुप्त पत्रव्यवहार सुरू केला. पण हा सर्व गुप्त पत्रव्यवहार फितुरीमुळें इंग्रजांचे हातीं जाई. वकिलांचीं गुप्त खलवतें हेरांकडून इंग्रजांना कळत.^{२६}

अप्पासाहेबाचा इंग्रजांवर दांत

पेशव्यांशीं इंग्रजांची लढाई ता. ५ नोव्हेंबर १८१७ मध्यें सुरू झाली व त्याच दिवशीं शिवांचा इंग्रजांशीं ग्वाल्हेर येथें तह झाला. या दोन्ही बातम्या नागपूरचे रेसिडेंटस १४ नोव्हेंबर रोजीं समजल्या.^{२७} तत्पूर्वीं अप्पासाहेबानें ‘सेनासाहेबसुभा’ या पदवीचीं वस्त्रें आपले वकील पुण्यास पाठवून बाजीराव पेशवे यांजकडून मिळविलीं. अप्पासाहेबानें तीं वस्त्रें व किताब घेण्याचा जाहीर दरबार समूहूर्तानें ता. २४-११-१८१७ रोजींच ठरविला.^{२८} त्याप्रमाणें समारंभ करवूनही घेतला. रेसिडेंटस बोलाविणें पाठविलें तें नाकारून त्यानें “तुम्हीं आमच्या शत्रूकडून अशीं वस्त्रें घेऊं नयेत” असें बजावलें. आपल्या इच्छे-विरुद्ध समारंभ पार पाडलेला पाहून इंग्रजांस राग आला आणि समारंभास आमंत्रण पाठवूनही इंग्रज हजर राहिला नाहीं म्हणून अप्पासाहेबास राग आला. रागाचें पर्यवसान युद्धांत झालें. इंग्रजांनीं फितुरी सुरू केली. अप्पासाहेबानें थोडी कच खाष्टी. तेव्हां त्याचा पराभव होऊन इंग्रज ता. ३० डिसेंबर १८१८ रोजीं राजवाड्यांत घुसले आणि त्यांनीं राजवाड्यावर इंग्रजी निशाण चढविलें.^{२९} अप्पासाहेबास इंग्रजांच्या सर्व शर्ती पुऱ्या कराव्या लागल्या. अप्पासाहेब अशा रीतीनें इंग्रजांचा पूर्ण मांडलीक बनला.

अप्पासाहेबास कैद

राजवाडा व सर्व शहर इंग्रजांच्या ताब्यांतच राहिलें अशा स्थितींत अप्पासाहेबावर फितुरीचा आरोप ठेऊन त्याला ता. १५-३-१८१८ मध्यें कैद केलें^{३०} आणि त्याची खानगी प्रयागास करण्याचें ठरलें.^{३१}

अप्पासाहेब कैदेतून निसटतो.

प्रयागास बंदी म्हणून घेऊन जात असतां रायपूर मुक्कामीं ता. १३ मे रोजीं अप्पासाहेबानें आपली शिवाजीसारखी विस्मयकारक सुटका करून घेतली.^{३२} तो जो तिथून निसटला तो नेमाडांत महादेवाचे डोंगरांत गोंड राजाचे आश्रयास जाऊन राहिला. त्यानें इंग्रजांस तेथें राहून दोन वर्षे दमविलें. त्याला पकडण्याकरितां लाखों रुपयांचीं

बक्षिसें जाहीर करूनही तो दोन वर्षे पावेतो इंग्रजांच्या हातास लागला नाही. ^{३३} नागपूरचे गेलेलें राज्य कसें मिळवावें ही एकच चिंता अहर्निश अप्पासाहेबाच्या मनांत वागत होती. विनाशकालाच्या त्या अंधारांत अप्पासाहेब राष्ट्रोद्धाराच्या तेजस्वी बाण्यानें फार दिवस चमकत राहूं शकला नाही. देशांत इंग्रजी सत्ता वाढीला लागली होती. त्याचा पाठलाग सारखा चालू होता. अखेरीस जोधपूरच्या राजानें त्यास आश्रय दिला आणि जोधपूरमध्येच हा शेवटचा शूर मराठा राजपुरुष ता. १५-७-१८४० मध्ये निधन पावला. ^{३४}

नागपूर राज्य खालसा

अप्पासाहेबास नागपुरांतून काढून बाहेर पोंचविल्यावर रेसिडेन्टानें तिसऱ्या रघूजीस गादीवर बसविलें व राज्यकारभार आपल्याकडे घेतल्याबद्दल जाहीरनामा काढला. ^{३५} नवीन राजाच्या नांवानें जरी जाहीरनामा काढला तरी संस्थानांतील सर्व अधिकार्यांनीं रेसिडेन्टच्या हुकुमाप्रमाणेंच वागायचें असें ठरलें. अशा रीतीनें रेसिडेन्ट जेकिन्सनें सर्व अधिकार आपल्याकडे घेऊन संस्थान खालसा सारखेंच केलें होतें, तरीपण नांवाला राजा म्हणून तिसरा रघूजी होता. तो राजवाड्यांत ता. ११-१२-१८५३ रोजीं निधन पावला. ^{३६} इंग्रजानें रघूजीस पुत्रसंतान नाही या सबबीवर हें चिमुकलें संस्थान खालसा केलें. ^{३७}

राजवाड्यांतील सामानाची लूट

राणी बांकाबाई पहिल्यापासूनच इंग्रजांस अनुकूल होती. म्हणून तिला इंग्रजांनीं नेमणूक करून दिली आणि राज्य खालसा झाल्यावर राजवाड्यांतील व इतर ठिकाणचा माल इंग्रजांनीं जप्त करून नेला. भोसल्यांनीं पूर्वी दिग्विजय करून आजवर जी अपार संपत्ति मिळवून ठेवली होती तिची त्यांनीं राजरोस लूट केली. ^{३८} त्यांत अत्यंत मौल्यवान राजरत्नें असून त्या संपत्तीची किंमत सुमारे ८० लाख पौंडावर असावी. बांकाबाईच्या समोर तिच्या वाड्यांतील माल हत्ती, घोडे, व इतर जनावरे, खजिना व जवाहीर नेऊन भराभर विकूं लागले. १०० रुपयांची वस्तू ५ रुपयांस विकली जाई. तिची आतां फारच केविलवाणी स्थिति झाली. तिनें अर्जविनंत्या करून पाहिलें. निदान राजवाड्यांतील फर्निचर तरी हलवूं नका म्हणून विनविलें. तरी तिच्या विनंतीस कोणीही जुमानलें नाही. जवाहीर नागपूरास विकलें जाईना म्हणून कलकत्त्यास नेऊन विकलें. त्या संबंधींची लिलावांची जाहिरात ता. १२-१०-५५ च्या कलकत्ता मॉनिंग क्रॉनिकलमध्ये दिली व लाखों रुपयांचें जवाहीर कवडीमोलानें विकून काढलें. भोसल्यांच्या राजलक्ष्मीचा एकाचा नादार इसमाच्या सामानाप्रमाणें जाहीर लिलाव करण्यांत आला. ^{३९}

इनाम कमिशन नेमलें.

पेशवे, सातारकर, नागपूरकर यांची अशी वासलात लागली. त्यांच्या पदरचे आश्रित, सैन्यांतील शिपाई व अधिकारी रस्त्यावर पडले. त्यांच्या जोडीला इंग्रजांनीं, सरंजाम

जहागिरदारांनाही भिकेस लावले, ते सारे काहीं कायद्याच्या अधिकारावर. आतां इंग्रज सत्ताधीश झालेले. त्यांची सत्ता कायद्यावर चाललेली व कायदानें आधारलेली तेव्हां येथील राजेरजवाड्यांनीं व सरंजामदारांनीं आपले हक्क शाबीत करावे, याकरितां इनाम कमिशन नेमलें^{४०} व कायदेशीर लुटीला सुरुवात झाली.

इनाम कमिशनची कामगिरी

इनाम कमिशन १८४३ मध्ये बसल्यावर सरदार व इनामदारांच्या हक्क तपासणीस सुरुवात झाली. प्रत्येक जिल्हाधिकार्यास आपआपल्या जिल्ह्यांतील इनामदार व जहागिरदार यांची तपशीलवार यादी पाठविण्यास सांगितलें. या याद्या गोळा झाल्यावर इनाम कमिशनकडून इनामदारांच्या हक्क तपासणीस सुरुवात झाली. पेशवाई दप्तर लावण्याच्या मिशननें अमूक मुदतींत सर्वोनीं आपले जुने कागद आणून हजर करावे असा हार्ट साहेबांनीं जाहीरनामा लावला व काहीं कागद येण्यास सुरुवातही झाली. तों दुसरीकडे एका अधिकाऱ्यानें त्यांतील कागद जाळण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे लोक अग्नीच्या भयानें कागद हजर करीनात. तेव्हां लोकांचीं घरे जप्त करावीं, मुसलमान व मराठे लोक घरांत घालून दंगा मांडावा, दिवसा मशाली लावून घरांतून कागदांचा पुर्जानपुर्जा सरकार-कचेरींत न्यावा, इमारतींत खणत्या लावाव्या असे सत्तीचे उपाय योजले जाऊन होळकरांच्या दंग्याची पुणेकरांना आठवण झाली. कागद मागून न्यावे व ते पुन्हा देऊं नयेत अशीं उदाहरणे पुष्कळ घडलीं. यामुळे इनामकमिटीच्या कारभारासंबंधानें लोकांत अविश्वास उत्पन्न झाला होता.^{४१} “वंश नाही म्हणून इनामकमिटीनें मुंबईलातचे आंग्रे संस्थान बुडविलें त्यावेळीं त्या बिचान्याचें खाजगी इनाम, वतन, देशमुखी, पाटिलकी सर्व घेतलें. खाजगी मिळकत सरकारनें घ्यावयाचें कारण नाही पण तिचाही चुराडा झाला. असें उदाहरण शेवटचे बाजीराव पेशवे यांची जी अगदीं वाईट कारकीर्द त्यांतही आठवणार नाही. काहीं तरी निमित्तानें संस्थान खालसा करावें व त्याजबरोबर खाजगी मिळकत घशांत उतरावी असा क्रम चालला होता.”^{४२}

इनाम कमिशननें बत्तीस हजार इनामांची चौकशी केली आणि त्यांतही एकवीस हजार वतनें मालकीचा पुरावा नाही म्हणून जप्त केलीं. मूळ पुरुषाच्या हयातीपर्यंत इनाम चालवें असे जेव्हां फैसले झाले त्याच्यापूर्वीच ते पुरुष मेले होते. सवन्न त्यांचे पुत्रापासून तीं इनामे हिंसाकामून घेतलीं. त्यावेळीं त्यांची अकस्मात आकाश कोसळावें अशी स्थिति झाली. ते सर्व नाहीसे झाले. “ज्यांच्यावर अनेक आश्रित अवलंबून असून ज्यांचें आयुष्य सुखांत व ऐश्वर्यांत गेलें होतें त्यांचेवर एकाएकीं खडकावर उभे राहाण्याची पाळी आली.” वतन आणि जमीन या दोन गोष्टी मराठ्यांना आजवर प्राणाहून प्यार होत्या. महादजी शिंदे दिल्ली पदपादशाहीचा वजीर स्वतःस पाटीलवावा म्हणवून घेण्यांत भूषण मानीत असे हे सर्वोस ठाऊक आहे. वतनें मिळविण्याकरितां आणि त्यांचें रक्षण करतांनाही कित्येकांनीं आपलें रक्त सांडलें होतें पण ते सर्व इंग्रजांच्या विश्वासघातकी

स्वभावामुळे फुकट गेलें आणि यापुढें इंग्रजांची जातच विश्वासघातकी आहे हें लोकांना कळून चुकलें.

आधार : (१) Bhandarkar, Early History of the Deccan (Collected Works of Shri. R. G. Bhandarkar Vol. III) pp. 5-6. Kane, Ancient Geography and Civilisation of Maharashtra, J. B. B. R A S 24, pp. 613-657 (२) Aitchison, Treaties Engagements and Sanads Vol. VII, article IV, p. 63 (३) सरदेसाई, मराठी रियासत, उत्तर विभाग, भा. ३ पृ. ४८३ (४) Poona Residency Correspondence, Vol XIII, p. 373 (५) कित्ता p. 309 (६-७) Poona Residency Outward Vol. 52, pp. 13-38 (८) Selection from the Records of Bombay Government, XLI-New Series, pp. 46-48. (९-१०) Memorial to H. M. the Queen from H. H. Sagunabai Saheb, pp. 342-43 Extract 248 (११) कित्ता p. 343. Extract 249 (१२) P. R. O. Vol. 52 pp. 13-58 (१३) Aitchison, Vol. VIII, pp. 391-93 (१४) Satara Residency Records Vol. 3. Poona Daftar (१५) Political Deptt. 1839 Vol. 17 (१६) Parliamentary papers Relative to the Raje of Satara p. 64 (१७) कित्ता p. 4 Notification of 16 May 1849 (१८) Parliamentary papers No. 51-54 p. 80 (१९) Aitchison, Vol. IX pp. 62-68 (२०) काळे, वऱ्हाडचा इतिहास, पृ. ४१८-१९ (२१-२२) कित्ता पृ. ४२० (२३) काळे, नागपूर प्रांताचा इतिहास, पृ. ३८६ (२४-२८) Nagpur Residency Records part III p. 59 (२५-३१) कित्ता pp. 53-56. (३२-३३) कित्ता Vol. 4 p. 283 (३४) काळे, नागपूर पृ. ४६५ (३५) कित्ता पृ. ४८३ (३६-३७) कित्ता पृ. ५०७ (३८-३९) कित्ता पृ. ५२५-५२७ (४०) Selection from the Records of Bombay Government XXXI-New Series, correspondence exhibiting the results of the scrutiny by the Inam Commission (1856). (४१) मुंबई इलाख्यांतील इनाम कमिशन खात्यांतील गैरइनसा २ (१८५९) पृ. ६१-६३. (४२) लोकहितवादी लेखसंग्रह पृ. ५६८ (४३) ओक, दिनकरराव राजवाडे यांचें चरित्र, पृ. ४३

महाराष्ट्राचें आर्थिक व सामाजिक खच्चीकरण

असंतुष्टता व अप्रीति

मराठी राज्य खालसा झाल्यामुळें त्यावर अवलंबून असणारे हजारां लोक उघडे पडले. महाराष्ट्रीयानांचें जीवन त्यावेळीं मुख्यतः सैन्यांतील बारगिरी व शेतीवर अवलंबून असे. कुटुंबांतील निम्मे लोक नोकरीवर व निम्मे शेतीच्या उत्पन्नावर जगत असत. इंग्रजी राज्य सुरू झाल्यावर बारगिरी बंद पडली. कुटुंबाचें निम्मे उत्पन्न बंद झालें. घरचीं तडें विकाचीं लागलीं आणि घरीं करीत असलेल्या तुटपुंज्या शेतीवरच सर्वांना उदरनिर्वाहाकरितां अवलंबून राहावें लागलें. चंपलिनच्या मताप्रमाणें त्यावेळीं सुमारे तीस हजार लोक सैन्यांतून कमी केले गेले.^१ या तीस हजारांना घरच्या शेती उत्पन्नावर अवलंबून असणाऱ्या लोकांच्या घासांत वांटेकरी व्हावें लागले.

शेतकऱ्यांचे हाल

बरे शेती तरी त्यावेळीं उत्तम चाले असंही नाही. इंग्रजी अंमल आल्यावर जास्तीत जास्त नुकसान कोणाचें झालें असेल तर तें शेतकऱ्याचें. मराठी राज्यांत आपल्या मालाची किंमत ते जिनसांत घेत असत आणि त्यामुळें त्यांचें नुकसान होत नसे. परंतु नव्या जमान्यांत त्यांना शेतसारा पैशाच्या रूपानें सरकारला आणि व्याजही पैशाच्या रूपानें सावकाराला द्यावें लागू लागलें. सरकारनें पिकांची पाहाणी करून जमीन महसुलाचे कमाल आकार ठरविले. हें ठरवितांना अवर्षण, दुष्काळ अगर इतर आपत्ति याचा विचार सरकारनें बिलकूल केला नाही. जास्तीत जास्त उत्पन्न काढण्याच्या या सरकारी ससेमिन्यामुळें लोक हवालदिल झाले. त्यांतच धान्याचे भाव उतरूं लागल्यामुळें चढत्या दरानें ठरविलेला शेतसारा भरायला शेतकऱ्याकडे पैसे मिळेनात. चलनांत व्यवहार सुरू करूनही चलनबाजारांत भरपूर चलन नसल्यामुळें तें वापरण्यास मिळण्याची टंचाई पडूं लागली. त्यांतच १८२४ मध्ये महाराष्ट्रांत दुष्काळ पडलेला. या दुष्काळी स्थितीतही शेतकऱ्यांकडून सारा वसूली तीच कायम ठेवली. त्यामुळें लोकांवर मोठा घोर प्रसंग गुदरला. शेतकरी आपलीं घरेदारे सोडून वाट फुटेल तिकडे जाऊं लागले. एकट्या इंदापूर तालुक्यांत ५७ गांवें सोडून गांवांतील कुटुंबे गेल्याचें पुण्याचा कलेक्टर रॉबर्टसन कळवितो.^२

या दुष्काळी स्थितीवर कलेक्टर व डेक्कन कमिशनर यांमधील पत्रव्यवहार खूपच आहे. तो सर्वच्या सर्व वाचून हृदयाला पीळ पडतो, मन विषण्ण होतं. अवर्षणामुळे पीक नाही, पीक नाही म्हणून धान्य नाही आणि धान्य नाही म्हणून लोक अन्नान्नदशेला पोचलेले. त्यांतच कॉलन्यासारख्या रोगाने आपल्या कराल दाढा उघडल्याने कैक लोकांचे बळी घेतले. ना औषध ना पाणी. कडवा आणि पाण्याच्या टंचाईमुळे जनावरंही मेलीं. त्यामुळे जे थोडे लोक या आपत्तीतून राहिले तेही परांगदा झाले. बाकीचे मृत्युमुखी पडले. यामुळे गांवेच्यागांवे ओस पडलीं. लागवडोपयोगी शेकडो जमिनी उजाड राहिल्या. जे लोक घरेंदारे सोडून गेले त्यांच्या घरांवर छपरेंसुद्धां राहिलीं नाहीत. अहमदनगरच्या कलेक्टरला त्याच्या दौऱ्यांत फक्त घरांच्या भिंती उभ्या असलेलीं शेकडो गांवे दिसलीं.^३

जमीनधान्याची जाचणुकीची पद्धत

अवर्षण आलं. लोक भिकेस लागले म्हणून सरकारने कमाल जमीनसारा वसूल करण्यामध्ये ढिलाई केली कीं काय? बिलकूल नाही. सरकारी अधिकाऱ्यांची आपली कमाल उत्पन्नावर भर आणि कमाल वसुलाची जांचणी. त्यामुळे लोकांना ही पद्धत एवढी जाचक झाली कीं शेतकऱ्यांमध्ये हाहाकार उडाला. या बाबतींत गव्हर्नर मालकम स्वतः १८३० च्या सुमारास लिहितो “या पद्धतीमुळे पुष्कळ जिल्ह्यांतील व गांवांतील सर्वसाधारण रयतेने सरकारने सुरू केलेल्या या खच्ची करणाऱ्या अन्यायी पद्धतीविरुद्ध जोरदारपणे तक्रार केली आणि पुष्कळ उदाहरणे अशी आहेत कीं जिल्ह्यांतील व गांवांतील रहिवाशांनी कित्येक महिने आपलीं घरेंदारे सोडून, मुलांबायकांना टाकून या बाबतींत न्याय मिळविण्याकरितां गव्हर्नरची गांठ घेण्याचा प्रयत्न केला.”^४

धान्यमहागाईमुळे दंगा

असें असूनही सरकारच्या आटोक्यांत धान्यपरिस्थिति आली नाही असें दिसतं. कारण १८३२ मध्ये पुण्यांत या धान्यमहागाईमुळेच दंगा झाल्याचें वृत्त कलेक्टरने सरकारला कळविलें आहे. “१८३२ मध्ये खरीप पीक आलें नाही, सरकारने बाहेरून धान्य आणण्याची व्यवस्था करायला हवी होती तीही केली नाही. धान्यआयात पर-प्रांतांतून न झाल्यामुळे व्यापारी लोकांनी त्याचा फायदा घेतला. धान्याचे दर भराभर वाढले. आक्टोबर २६ ला १ रुपयास प्रत्येकीं बाजरी २५ शेर, ज्वारी ३२ शेर, गहू २२ शेर, चणा १७।१ शेर, तांदूळ १३ शेर असा धान्याचा भाव होता तोच ६ नोव्हेंबरला १ रुपयास प्रत्येकीं ८ शेर बाजरी, १० शेर ज्वारी, १५ शेर गहू, ८ शेर चणे व ८ शेर तांदूळ असा झाला. अशी दुप्पट महागाई झाल्यावर दंगा नाही झाला तरच नवल. ६ नोव्हेंबरला सर्व जातीचे आणि सर्व वर्गाचे हजारों लोक बाजारांत एकाएकीं जमले आणि त्यांनीं मोहल्या मोहल्यांतून असलेल्या धान्य दुकानदारांवर हल्ले चढविले. दुकाने लुटलीं. धान्य रस्त्यावर आणले. कांहीं दुकानदारांना बेदम मारलेंही.”

अर्थात सरकारने पोलिसी बडगा उचलून या दंगलखोरांना वठणीवर आणले हे सांगा-
वयास नकोच.

कायम धान्याच्या पद्धतीमुळे दंगल

ही पद्धत लोकांना एवढी जाचक वाटत होती कीं बोलतां सोय नाही. त्यावेळीं जमीन पाहाणी करण्याकरितां व सीमा ठरवून दगड लावण्याकरितां सरकारी अधिकारी आले म्हणजे लोकांच्या अंगाचा थरकांप व्हायचा. आपणांस आतां डोईजड सारा भरावा लागणार या चिंतेनें लोक व्याकूळ व्हायचे. त्यांच्या रागाची परमावधि व्हायची. १८५२ मध्ये खानदेशची जमीन पाहाणी करण्याकरितां गेलेल्या अंमलदारांवर तेथील रयतेनें हल्ला चढविला. खानदेश मधील शाहडा, यावल आणि चोपडे अशा तीन तालुक्यांची जमीन पाहाणी करून सीमा ठरवून दगड लावण्याचें काम करण्याकरितां दाविडसन नांवाचा अंमलदार शाहडा तालुक्यांत आपल्या लव्याजम्यासह गेला. पाहाणी करायला सरकारी अधिकारी येणार ही बातमी ऐकून लोक विथरले होतेच. तेव्हां अधिकारी व त्याचे लोक पाहून जनतेचा तोल गेला. त्यांनीं जमाव केला. एका शिपायास मारलें व तुडविलेंही, पण एवढ्यावरच ही गोष्ट थांबली नाही. याच जमावानें दुकानदारांना या सरकारी अंमलदारांस व त्यांच्या माणसांस धान्य न देण्याबद्दल बजाविलें. तसेंच तालुक्यांत सांपडणारे दगडही लांबविले. त्यामुळे दगड आणण्याचें काम एवढें महागलें कीं १२ दगडांना २७ रुपये मजुरी ते दगड शेतांत आणण्याकरितां द्यावी लागली. यावर उपाय म्हणून त्या वेळच्या एल्फिन्स्टन कलेक्टरनें सरकारला नवीन सारापद्धति बंद करण्यास सांगितलें. हा प्रकार नोव्हेंबर महिन्याच्या पहिल्या पंधरवड्यांत झाला.^६

डोईजड कर

१८३३ च्या चार्टर ॲक्टपासून कंपनी सरकारला आपली सत्ता वाढविण्याची हांव सुटली. हिंदुस्थानचा अवाढव्य प्रदेश हां हां म्हणतां त्यांच्या भक्षस्थानीं पडल्यावर त्यांना आजूबाजूचा प्रदेश आपल्या ताब्यांत आणण्याची हांव न सुटली तरच नवल! त्याकरितां त्यांना युद्धे करावीं लागलीं. (१८३३ पासून १८५७ पर्यंत) म्हणजे २४ वर्षे इंग्रज सरकार जणू काय “युद्ध स्थितींतच” होतें. पण ही साम्राज्यपिपासु युद्धे हिंदुस्थानच्या सीमेबाहेरील जगाशीं होती. त्यामुळे झालें काय कीं सरकारनें आपल्या अंमलाखालीं आणलेल्या प्रदेशांतील लोकांना जीं आश्वासनें प्रथम दिलीं होती तीं आश्वासनें कायमचीं बदललीं. आणि या युद्धांकरितां जो खर्च आला त्याचा भुईड हिंदुस्थानच्या माथीं आला. कुसपट काढून युद्ध ओढवून घ्यायचें, तीं जिंकण्याकरितां जीत घ्यायची, त्याकरितां आपल्या लोकस्थिति सुधारणेच्या पूर्वीच्या योजना बदलायच्या, युद्धाकरितां प्रथम जय्यत तयारी करायची, त्याकरितां जी युद्धसामुग्री पाहिजे तिचा खर्च हिंदुस्थानच्या उत्पन्नांतूनच भागवावयाचा, असें सारखें चाललें होतें. यामुळे उत्पन्न वाढविण्याकरितां निरनिराळे

कर आले आणि लोकांच्या क्रयशक्तीवर परिणाम झाला. कोणतेही सरकार आणि त्यांतूनही परकीय देशांतील लोकांचे नुकसान, त्यांचे हाल, युद्धाचा बोजा ठेवून करू शकणार नाही. पण इंग्रजांनी ते केले. लोकांमध्ये असंतोष पसरला.

व्यापारधंदे मारले.

प्रथम परकीय व्यापारी हे हिंदूभूमीतून सोने नेण्याकरिता येत असत. हिंदुस्थान-वर सत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतर त्यांनी मुद्दामच हिंदूमधील तयार होणारा माल, हातधंदे नाहीसे केले. १८१९ पासून युरोपियन वस्तूंवरील आयात कर माफ केला.^९ त्यामुळे त्या वस्तू बाजारांत कमी किंमतीने मिळू लागल्या. युरोपियन मालाला मागणी येऊ लागली. पुण्यांतील जरीचे व रेशमी कापडाचे व्यापारी व मागवाले जे पैठणच्या व्यापाराची बरोबरी करत असत त्यांच्याकडे रेशमी माल व भरजरी कपडे यांची मागणी कमी झाल्याने ते दरिद्र दशेला आले.^६

सहा महिने शेती करून उरलेल्या सहा महिन्यांत शेतकरी ग्रामोद्योग करीत असे. जाडे भरडे कापड विणणे हे त्यांचे मुख्य काम. पण आंग्लार्ई आल्यानंतर हे जाडे भरडे कापड बाजारांत न दिसता त्याऐवजी तलम कापड दिसू लागले.^९ त्यामुळे हा ग्रामोद्योग बसला, लोक भिकेस लागले. हिंदूचा कापडाचा व्यापार तर इंग्रजांनी साफच बुडविला. १८१६-१७ मध्ये संबंध हिंदुस्थानला पुरेल एवढे कापड हिंदूमध्ये पैदा होऊन आणखीन् १६॥ लक्ष पौंड किंमतीचे कापड बाहेर जात होते. पण पुढील तीस वर्षांत कापड बाहेर जाणे तर सोडाच परंतु चार लक्ष पौंड किंमतीचे कापड दरवर्षी आयात होऊ लागले.^{१०} तसेच मौल्यवान धातूची आयात बंद केली. त्यामुळे जुन्या दागिन्यांच्या व्यापारास ऊत आला. याच कारणामुळे लोकहितवादी म्हणतात “इंग्रजी झाल्यावर वीस वर्षेपर्यंत अतिशय दरिद्र स्थिति होती. सस्ताची फार.... जमिनी सस्त, घरे सस्त, सोने रूपे सस्त ! जुन्या काळचे दागिन्यांनी सर्व बाजार भरलेला असे. वाई सातान्याकडे रुपयाचे ७ शेर लोणी पण पैसा नाही. अशी स्थिति होती. मामलेदारांनी वसूल करतां करतां बेजार व्हावे. पडीत जमीन पुष्कळ. जमीनदारांचे जुलूम फार. नाना-प्रकारचे रयतेवर कर बसविलेले असत. त्यामुळे पाटील कुळकर्णी देशमुख देशपांडे रयतेस नकोत असे झाले.

यामुळे शेतीवर वाईट परिणाम झाला. शेतकरी हवालदिल झाला. व्यापार बसला म्हणून व्यापारी लोक खंगले. पेढीवाले मेले, त्यावर अवलंबून असणाऱ्या शेकडो हजारां कारकुनांना घरी बसल्या तडफडून मरण्याचा समय येऊन ठेपला. “लक्षावधि लोक आहेत ते हल्ली चोरासारखे मुकाट्याने बसले आहेत. त्यांनी कोठे व कोणत्या कामांत प्रसिद्ध व्हावे ?” असे हृदयविदारक उद्गार लोकहितवादी १८४९ मध्ये काढतात.^{११} हे उद्गार बंडापूर्वी १० वर्षे अगोदर काढले आहेत. त्या अर्थी आर्थिक आपत्ति किती जाणवत असेल याची कल्पना केलेली बरी.

न्यायनिवाड्याची जाचक पद्धति

पुण्यांतील डेक्कन कमिशनरचा अंमल १८२७ मध्ये संपल्यानंतर इंग्रज सरकारने जिकडे तिकडे अदालती स्थापून नवी न्यायपद्धति सुरू केली व कायदे करण्यास सुरवात केली. कायद्याची भाषा इंग्रजी, लोकांना ती अपरिचित, त्यामुळे लोक बुचकळ्यांत पडून लागले. शिवाय पेशवाईत व तत्पूर्वी शेकडों वर्षे दिवाणी कामे ग्रामपंचायती निकालांत काढीत. चोऱ्या वगैरे फौजदारी गुन्हेही पंचायतीच मिटवीत असत. मराठी राज्यांत चोरीस गेलेला माल न सांपडल्यास गांवच्या पाटलाला तो भरून द्यावा लागत असे. या कारणामुळे राजसत्तेने लक्ष घालण्यासारखे गुन्हे थोडे घडत. या ग्रामसंस्था म्हणजे ग्रामराज्ये होत. त्यांनीच गांवांतील सर्व व्यवहार भांडणतंत्र्याचे पाहायचे, मिटवायचे. अशी ही उपयुक्त संस्था मोडून नये असे चॅपलीनने आपल्या रिपोर्टांत म्हटले होते.^{१२} एलफिन्स्टननेही तेच मत दिले होते.^{१३} पण ते न ऐकतां इंग्रजांनी अदालती स्थापन केल्याच. त्यामुळे, सामान्य लोकांमध्ये जो व्यवहार आजवर शेकडों वर्षे विनवोभाट चालला होता त्याचे मात्र दिवाळे निघाले. यामुळे लोकांत सरकारवद्दल किंतु निर्माण झाला.

सामाजिक आणि धार्मिक कारणामुळे असंतोष

१८१८ तील राजकीय स्थित्यंतराच्या पाठोपाठ महाराष्ट्रांत समाजक्रांतीचीही मुहूर्तमेढ रोवली गेली. सती, बालहत्या यांसारख्या अमानुष चालींना त्यांनी कायद्याने प्रतिबंध केला हें खरे, पण आपल्या उदार तत्वांना मुरड पाडून बहुजनसमाजाच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष केले ते वरिष्ठ वर्गाची राजनिष्ठा ढळून नये म्हणून. इ. स. १८२८ च्या सुमारास धाकजी दादाजी परभु ह्या सनातनी पुढाऱ्याच्या इच्छेखातर मुंबईच्या सरकारी मराठी शाळेतून मराठे, कोळी, कुळंबी, भंडारी या जातीच्या मुलांना काढून टाकण्यांत आले.^{१४} पुण्याच्या पाठशाळेतही इ. स. १८५१ पर्यंत फक्त ब्राह्मण विद्यार्थीच घेतले जात असत. या भेदनीतीमुळे एकाच प्रदेशांत एक प्रकारचा दुजाभाव निर्माण झाला. मूठभर सुशिक्षितांचे एक व खेड्यापाड्यांतील अशिक्षित बहुजन समाजाचे एक अशीं दोन भिन्न जगें अस्तित्वांत आली. त्यामुळे खेड्यातील लक्षावधि लोकांचे जीवन परंपरागत रूढींच्या ठराविक चाकोरींतून दीर्घकाळ रेंगाळत राहिले. अनेक व्यवहाराचे निर्वंध प्रत्येक जातींत काटेकोरपणे पाळले जात. प्रारब्ध, पूर्वाधार वहिवाट, जन्मसिद्ध उच्चनीच भाव, भुतेश्वेतें मंत्रतंत्र यांच्यांतच त्यांच्या जाणीवा गुरफटलेल्या होत्या. त्यामुळे प्राप्त परिस्थितीपुढे त्यांनी असहायतेने मान तुकविली. त्यांचे जीवन या काळांत तरी जडतेने व प्रवाहपतित्वानेच ग्रासलेले होते.

ख्रिस्तधर्म प्रचार

ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांचा प्रचार राज्यसत्ता पाठीशी असल्यामुळे धूमधडाक्याने सुरू झाला. विल्सन, निज्जिट प्रभृती धर्मोपदेशकांनी हिंदुधर्मग्रंथांतील मूर्तिपूजा, जातिभेद,

वर्णवर्चस्व यांवर चौफेर हल्ला चढवून बहुजनसमाजाचा बुद्धिभेद करण्यास प्रारंभ केला. भर चव्हाळ्यावर उभे राहून ते कुराण व पैगंबर यांची अभद्र निंदा करू लागले.^{१५} यामुळे सामान्य लोकांना वाटू लागले, कीं इंग्रज आपला धर्मही आपल्याजवळ राहू देत नाहीत, तो ते बुडविणार.

सैनिकांबद्दलचा इशारा

सैनिक हे त्यावेळच्या समाजाचे प्रतिनिधि होते हे इंग्रज अधिकाऱ्यांनीही कबूल केले आहे. १८४९ मध्ये सातारचे राज्य बुडल्यावर ब्रिग्ज म्हणतो, “नेटिव्ह शिपाई झाले तरी तेही कोणत्या खाणींतली माती हे विसरू नका ! लोकांचा असंतोष सैन्यांत पसरणारच. आणि सैनिकांतला इंग्रज सरकारवरचा विश्वास नष्ट होऊन त्यांच्यांत एकदां बेदिली उत्पन्न झाली कीं ब्रिटिशांचे राज्य नष्ट होण्यास मुळीच उशीर नाही.”^{१६}

सैनिक

१८५७ च्या पूर्वीचा काळ हा सरंजामशाहीचा काळ होय. त्या वेळच्या सर्व राष्ट्रांचा इतिहास हा सरंजामशाहीचाच इतिहास आहे. त्या सरंजामशाहीच्या रक्षणार्थ उठलेले लोक स्वार्थी होते असें आज म्हणणें म्हणजे त्यावेळच्या राजकीय परिस्थितीचा अर्थच समजून न घेण्यासारखें आहे.

या सर्व उठावांत शस्त्रधारी हिंदी माणूस आढळतो. मग तो इंग्रजांच्या सैन्यांत असो अगर बेकार असो. पण सैनिकी पेशाचा हा माणूस उठावांत हिरीरीनें भाग घेतो. हे सैनिक लोकच त्यावेळच्या जनतेचे प्रतिनिधि. जनतेमधील जास्त ताकदवान आणि हुषार अशीं हीं माणसें अन्यायाशीं झगडतांना पाहिलीं म्हणजे हे जनतेचे खरेखुरे प्रतिनिधि असें कोण म्हणणार नाही ? कोणत्याही क्रांतीची आंखणी सारे राष्ट्र मिळून करित नसतें. दृढनिश्चयी व प्रमाणांत संख्या असलेलीं माणसेंच क्रांतीचा प्रारंभ करतात. इटलींत मॅझिनी किंवा गॅरिबाल्डी यांनीं काय केले ? आयर्लंडमधील क्रांति सर्व राष्ट्रव्यापी होती काय ? उठाव दशस्वी झाला म्हणजे त्याला क्रांति म्हणावयाची. अदशस्वी झाला म्हणजे त्याला बंड म्हणावयाचें एवढेंच.

आधार : (१) Selection of papers from the Records at the East India House Vol. IV, p. 511 (२) Deccan Commissioner's Records Poona Inward letter 557 dt. 31-8-1824 (३) D C R Ahmednagar Inward letter 2111 of 29th Oct. 1824; 2035 of 19th August 1824; 2208 of 8th Feb. 1825 (४) Parliamentary Papers 1831-32 Vol. XIV, paper 735-VI, pp. 37-38 (५) 1832-33 Vol. 21/547 A, pp. 4-7 (६) R. D. 1852 Vol. 178, pp. 3-11 (७) D C R letter No. 506 of 19-7-1819 (८) मुजुमदार, पेशवाईनंतरचा पुण्याचा इतिहास.

पृ. ४५ (९) East India Papers Vol. III, pp. 181-82 (१०) Dutt, India in Victorian Age p. 128 (११) लोकहितवादीकृत ऐतिहासिक गोष्टी व उपयुक्त माहिती, भा. १ ला पृ. ८४ (१२) Chaplins' Report (१३) Elphinstone's Report on the territories conquered from the Peshwa (१४) प्रियोळकर, दादोबा पांडुरंग आत्मचरित्र व चरित्र पृ. ४५-४६ (१५) कित्ता पृ. २३०-२४० (१६) Morning Herald, 21 Dec. 1848.

सशस्त्र उठाव

१. खानदेशांतील स्वातंत्र्यपिपासू आदिवासी : १८१८-३१

आदिवासी जमातींत भिल्लांची संख्या मोठी आहे. हे लोक राजपुताना, माळवा, गुजरात व वायव्य महाराष्ट्रभर पसरले आहेत. यांचें अधिष्ठान रानांत, डोंगर कपारींत, सह्याद्री मातपुड्याच्या अगदीं कुशींत यांची वस्ती. सह्याद्रीच्या टेकड्यांची सांखळी विंध्य अगर मातपुड्याला उत्तरेस जाऊन भिडते त्या सांखळीचे दुवे हे भिल्ल होत. हाच घाटमाथा खानदेश जिल्हा वेष्टून आहे. पूर्व खानदेश, पश्चिम खानदेश व नाशिक या तिन्ही जिल्ह्यांत या आदिवासी जमातीची संख्या मोठ्या प्रमाणांत होती व आजही आहे.

ह्या जमातीच्या उदरनिर्वाहास स्वतःचें असें कायम स्वरूपाचें कांहीं साधन नाही. बहुसंख्य लोक हल्लीं शेतमजूर म्हणून कुणातरी शेतकऱ्याजवळ तात्पुरतें काम करतात. कांहीं लोक गवत, जळाऊ लांकूड वगैरे जंगलांतील उत्पन्नावर कांहीं काळ उपजीविका करतात, तर कांहीं शहराच्या आसपास राहून मजुरी करतात. पण डोंगर कपारींत राहाणाऱ्यांची श्रीमंत जमीनदारांपासून मिळालेल्या लुटीवरच गुजराण असते.

इंग्रज लोकांनीं या प्रदेशाचा ताबा मिळविण्यापूर्वी हा प्रदेश पुष्कळ लोकांनीं उध्वस्त केला होता. अरब लोकांनीं याचा स्वतःच्या फायद्याकरितां गैरउपयोग करून घेतला होता. आणि त्या वेळचे अधिकारी तर मन माने तैसे चरले होते. त्रिंबकजी डेंगळे, यशवंतराव होळकर यांनीं तर भिल्लांना त्राही भगवान करून सोडले होते.

१८१६ मध्ये पेंढान्यांची टोळधाड आली ती पूर्वकडील टेकड्यांतील मुसलमान भिल्लांच्या मदतीनेच. त्यांनीं भिल्लवस्तीच्या प्रदेशाची जाळपोळ आणि लुटालूट करून पूर्वीच्या अरब व मराठे या आक्रमकांवर मात केली.^१ या सर्व घटनांमुळे संबंध खानदेश यादवीप्रत जाऊन पोचला तो इतका कीं एलिफन्स्टननें या यादवीची तुलना आशियांतील कोणत्याही यादवीशीं होऊ शकत नाही असें म्हटलें आहे.^२

वारंवार येणाऱ्या संहारक संकटांमुळे भिल्ल जमात फारच हवालदील झाली. त्यांना संरक्षक कोणीच राहिले नाहीत. त्यांचा त्राता कोणीच नव्हता. त्यांनीं स्वसंरक्षणाकरितां डोंगरांत राहाण्याचें ठरविलें. डोंगरांतील टेकड्यांवर प्रत्येक वस्तीच्या भोंवतीं मजबूत तट-

बंदी उभारली आणि ही जमात एकोप्याने टोळ्याटोळ्यांनी आपल्या मुख्याच्या नेतृत्वाखाली राहू लागली.

१८१८ मध्ये इंग्रजांनी खानदेशावर पूर्ण ताबा मिळविला. नवी विटी नवे राज्य या न्यायाने प्रत्येक नवीन सत्ताधिकाऱ्याच्या कारकीर्दीचा प्रसाद भिल्लांना मिळत आल्यामुळे, या आंग्ल राजवटीबद्दलही त्यांच्या मनांत तिरस्कार व घृणाच उत्पन्न झाली. ते खुशीने या राजवटीपुढे नमायला तयार होईनात. त्यांनी या गोऱ्या लोकांना आपला इंगा दाखविण्याचे ठरविले. यासाठी सातपुडा, सातमाळा आणि अजंठाच्या कुशीत वावरणारे सर्व भिल्ल एक झाले. त्यांचे नेतृत्व बत्तीस भिल्लांनी स्वीकारले.^३ हा सर्व भिल्लांचा जमाव हातांत तलवारी आणि वनाच्या घेऊन बाहेर पडला. याच सुमारास सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यांत राहाणाऱ्या भिल्लांनी जवळपासच्या खेड्यांत आपल्या भयानक कृत्यांनी बराच घबराट निर्माण केला.^४ पण यांना ब्रिटिशांविरुद्ध उठविण्याचे काम दुसऱ्या बाजीरावाचा दोस्त सरदार त्रिंबकजी डेंगळे यांचे. ठाण्याच्या तुरुंगांतून इंग्रजांच्या हातावर तुरी देऊन लंपास झालेल्या या बिलंदराने फिरंग्यांना नाही भगवान करण्याचे शस्त्र शोधून काढले. तो भिल्ल जमातींत शिरला.^५ भिल्लांना इंग्रजांविरुद्ध चिथवले आणि तुम्हांला अक्षय गुलामींत टाकणाऱ्या या फिरंग्यांचे मुडदे पाडा असा आदेश दिला. या उठावाची सर्व सूत्रे त्याने आपले दोन पुतणे गोदाजी डेंगळे आणि महिपा डेंगळे यांच्या हाती सोंपविली. या उठावांत सुमारे ८००० भिल्लांनी भाग घेतला होता.^६

पण यामुळे इंग्रज घाबरला नाही. त्याने दडपशाहीचे धोरण स्वीकारले. स्वतः कॅ. ब्रिग्जने त्यांच्या पुष्कळ पुढाऱ्यांचे मुडदे पाडले.^७ त्यांच्या हालचालींना आळा घालण्याकरिता डोंगरांतील घाटवाटांवर सैन्य ठेवण्यांत आले आणि त्यांना मिळत असलेली रसद बंद केली.^८

या बरोबरच एल्फिन्स्टनने औदार्याचे धोरण स्वीकारले. चोरांच्याच हाताने चोऱ बंदोबस्त करण्याची शक्कल साहेबाने काढली. कांहीं भिल्लांना वेतन देऊन त्यांच्याच रक्ताच्या लुटारू लोकांपासून घाटांत वाटसरूचे संरक्षण करण्याचे काम त्यांजवर सोंपविले. घाटांत चोरी झाल्यास त्यांनाच जबाबदार धरण्याची प्रथा सुरू केली.^९ आपल्याच जातीचे लुटारू व मारेकरी लोक यांजवर देखरेख करण्याकरिता कांहींची नेमणूक केली.^{१०} तर कांहींना रखवालदाराच्या नोकऱ्या दिल्या. कांहींना पेन्शनी दिल्या. शिवाय त्यांच्या हिताकरता बऱ्याच गोष्टी करण्याचे ठरले. अशा रीतीने या बंडखोर प्रतिकात्मक पेशींच्या तडाख्यांतून त्या भागांतील लोकांची तात्पुरती सुटका केली.^{११}

या भिल्लांच्या वावरीत अनुभवानेच इंग्रज शहाणा झाला. त्याने हेरले की या लोकांवर यांच्या मुख्याचाच अधिकार पाहिजे. त्या मुख्यास आपल्या दावणीस जुंपून घेतले म्हणजे झाले आपले काम ! एल्फिन्स्टनने या तत्त्वप्रणालीस उचलून धरले.^{१२} साहेबाने भिल्लांची भरती लष्करांत करून त्यांची एक निराळी तुकडी वनविण्याचे ठरविले. कां तर या उपायाने तरी ते आपल्याकडे आपुलकीने पाहातील. हा अंदाज अगदीच चुकीचा नव्हता.

याच उपायाने नादिरसिंह नांवाचा प्रख्यात भिल्ल डाकू त्याच्याच सहकाऱ्यांच्या साहाय्याने पकडण्यांत इंग्रजांनी यश मिळविले.^{१३}

भिल्लांना आळविण्याचे इतके उपाय केल्यावरही त्यांनी १८१९ मध्ये पुन्हां सगळीकडून उठाव केला. त्यांच्या म्होरक्यांनी डोंगरांतील महत्वाच्या लष्करी नाक्यांचा कब्जा मिळविला व लहान लहान तुकड्या जवळपासचे उतरणीवरील गांव लुटण्यास पाठविण्याचा सपाटा चालविला.^{१४} यामुळे लोक अगदीं हैराण झाले. इंग्रज सरकारनेही आपली लष्करी शक्ति पणास लावली.^{१५} कितीतरी लष्करी तुकड्या या उन्मत्त भिल्लांचा बंदोबस्त करण्याकरितां खपत होत्या. पर्वतांतील त्यांच्या वस्तीकडे जाणाऱ्या कांहीं मोक्याच्या डोंगर वाटांवरील नाकीं इंग्रज सैनिकांनीं जिंकून घ्यावीं कीं लागलीच तिथें नवीन पुढारी निर्माण होई आणि ते नाके जिंकून तो आपल्या ताब्यांत घेई.^{१६} अशा रीतीनें हें “अरण्य युद्ध” चालू होतें. इंग्रज सरकारच्या माफीच्या जाहीरनाम्यालाही त्यांनीं भीक घातली नाहीं.^{१७} इंग्रजांनीं देऊं केलेल्या सवलती आणि त्यांनीं होणारा शांतीचा फायदा याचीही त्यांनीं तमा वाळगली नाहीं.^{१८}

सामदामानें गोष्टी होईनात तेव्हां कंपनी सरकारनें दंडाची उपाययोजना जारी केली. सरकारकडून एका मागून एक अशा स्वान्या पाठविण्यास सुरवात झाली. त्यांच्या म्होरक्यापैकीं एक सातमाळ्याचा भिल्ल नाईक याला पकडलें आणि फांशी दिलें.^{१९} पण संबंध भागच गोंधळलेल्या स्थितींत होता. कॅ. ब्रिग्ज मुंबई सरकारास येथील परिस्थिती-संबंधीचे रिपोर्ट पाठवायचा.^{२०-२१} निरनिराळे उपाय सुचवायचा. गव्हर्नर आणि कौन्सिलचे सभासद मुंबई पासून कलकत्त्यापर्यंत ब्रिग्जच्या सूचनांचें कौतुक करीत.^{२२} पण प्रत्यक्षांत वस्तुस्थितीचा पालट निराळाच होई. १८२० मध्ये या सर्व गडबडीनें उग्र स्वरूप धारण केलें. डसरत व धानजी या लासूरच्या मुख्यांनीं सरास सर्वांचीं घरे वेचिराख करण्याचें सत्र आरंभिलें.^{२३} तापी व सातपुडा यांमधील सुपीक प्रदेश वेचिराख केला.^{२४} त्यांच्या जोडीला शेख दुल्ला हा पेंढारी पुढारी मिळाला. या सर्वांनीं संधि मिळेल तो गांव उध्वस्त करण्याचा धूमधडाका चालविला.^{२५} पण लवकरच या गोष्टींना आळा पडला. मेजर मोरिननें शंभर मैलावरील टापूंतील महत्वाच्या जागा जिंकून घेतल्या आणि दक्षिणेंतील भिल्ल प्रमुखांना शरण येणें भाग पाडलें.^{२६}

हरियाचा उठाव

१८२२ मध्ये हरिया नांवाच्या भिल्लांच्या प्रसिद्ध म्होरक्यानें उठाव केला. तो इतका परिणामी झाला कीं संबंध देशच मुळीं अराजकांत सांपडला.^{२७} अंदाधुंदी, बलात्कार शोषण यांना तर सीमाच राहिली नाहीं.^{२८} भिल्लांच्या टोळ्या सर्व बाजूंनीं लूटालूट करूं लागल्या. त्यामुळे ठिकठिकाणचे मामलेदार लोकांमध्ये पसरलेल्या अतिघबराटासंबंधीचे खलिते सरकारला पाठवूं लागले.^{२९} व त्यामध्ये क. रॉबिनसननें त्यांच्या टोळ्यांना पळवून लावण्यांत आणि त्यांच्या वस्तींवर हल्ले करून त्यांचा पिच्छा पुरविण्यांत थोडें यश मिळवलें.^{३०} पुढील दोन वर्षांत भिल्लांच्या बाबतींत कॅ. सरकारनें सर्पसत्राच्या

स्वरूपाचें हत्याकांड चालू केलें.^{३१} धर तो मार अशा रितीनें पुष्कळांचे जीव घेतले, कांहींना अति कठोर शिक्षा ठोठावल्या पण म्हणून हे गिरीजन नमले का ! मुळीच नाहीं. १८२५ मध्ये या भिल्ल उठावानें महत्वाचा टप्पा गांठला.^{३२} आतां त्याला वेगळेंच स्वरूप यायला लागलें. कांहीं राजकारणी लोक या भिल्ल लोकांचा उपयोग करूं लागले. सेवाराम नांवाच्या सोनारानें सातारा राजाच्या नांवाचीं बनावट पत्रें तयार करून राजाच्या हुकुमाप्रमाणें बागलाण तालुक्यांतील भिल्लांना उठावाचें प्रोत्साहन दिलें.^{३३} त्यांना सुद्धां निमित्तच हवें होतें. ८०० भिल्लांनीं उनापूरवर हल्ला केला आणि मिळेल ती लूट ते मुरली महाल किल्ल्यांत घेऊन गेले.^{३४} पण लागलीच ले. औटरमनें अचानक हल्ला करून त्यांतील कांहीं लूट परत मिळविण्यांत यश मिळविलें.^{३५} सेवाराम आणि त्याचे हस्तकही कालांतरानें पकडले गेले. पण त्या सर्वासच यावेळीं यमसदनास पाठविलें नाहीं. त्यांपैकीं बहुतेकांना माफी देऊन शेतीच्या धंद्यास लावले. भिल्ल शांत व्हावेत म्हणून इंग्रज सरकार प्रयत्न करीतच होतें. त्यांना शेतमजूर म्हणून कामास लावणें, जमिनी देणें तसेंच तकावी देणें या गोष्टी सुरू केल्या.^{३६} पण पंड्या, बंदी, सूखा यांसारखे भिल्लांचे म्होरके धुमाकूळ घालतच होते.^{३७} या सर्व गोष्टी थांबविण्याकरितां भिल्लांना माणसांत आणण्याचे ले. औटरमचे उद्योग चालूच होते. तो त्या लोकांत राहूं लागला.^{३८} त्यांच्याबरोबर खाऊं पिऊं लागला. नाचूं लागला. थोडक्यांत त्यांच्याशीं एकजीव झाला आणि त्यानें त्या लोकांना इंग्रज लोक हे किती प्रामाणिक असतात हें पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. इंग्रज लेखक यामुळें या माणसांचें गुणानुगान गातात.^{३९}

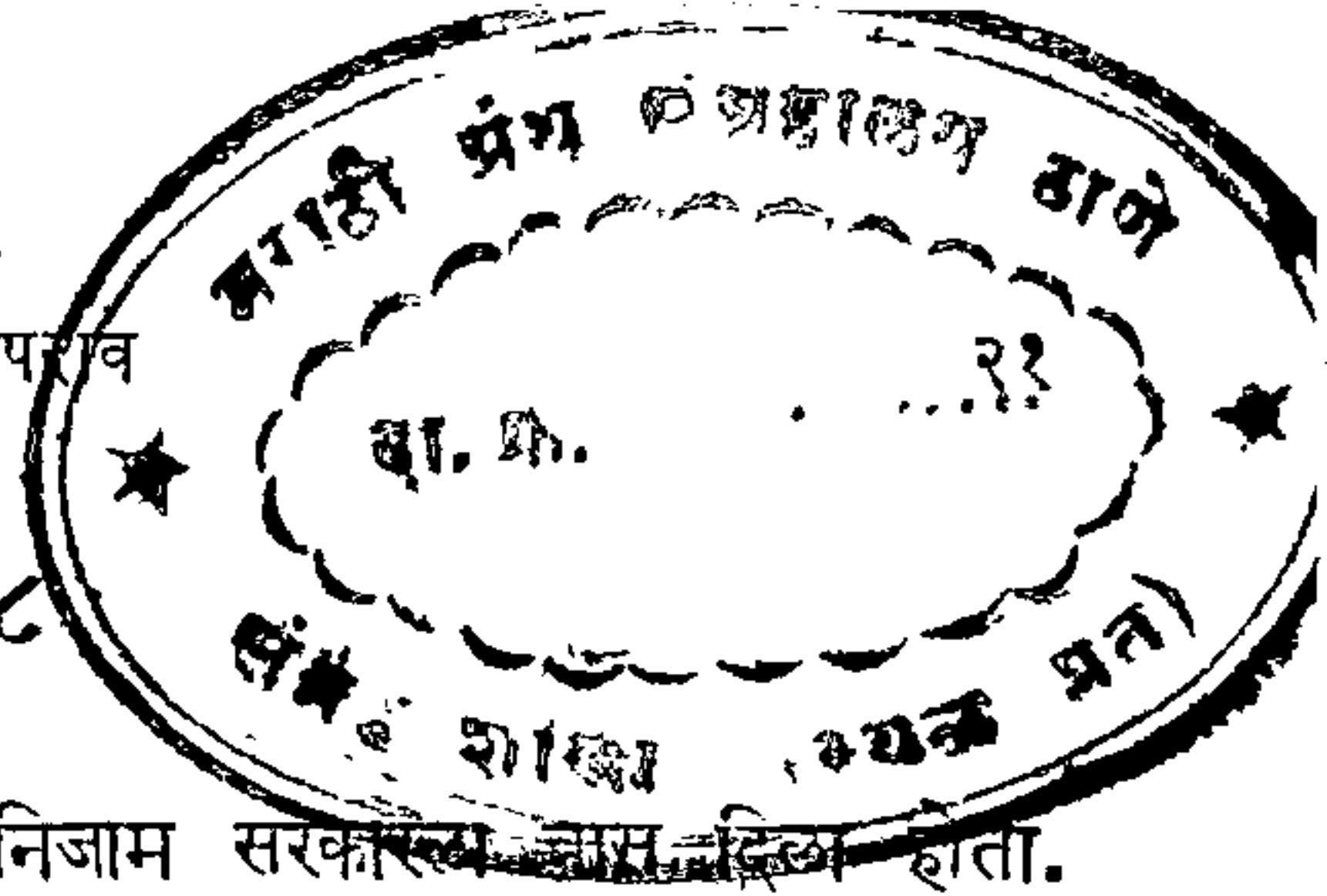
माफीचे जाहिरनामे, त्यांत भिल्लांना जमीन देण्याचं, तकावी देण्याचं आश्वासन, मागील गुन्ह्यांची माफी आणि त्यांची सैन्यांत भरती या गोष्टी त्यांना नरम करण्यास कारणीभूत झाल्या. हळूहळू सामाजिक संस्थांत कार्य करण्याकरितां त्यांना उद्युक्त करण्यांत येऊं लागलें. डोंगरांतील वाटांचं रक्षण करणं हा त्यांचा पारंपारिक हक्क मान्य करण्यांत आला.^{४०} तरी पण १८२६ मध्ये डांगचे प्रमुख आणि लोहारा भिल्ल यांनीं उचल खाल्लीच आणि लुटीचा सपाटा चालू केला.^{४१} पण त्यांना लौकरच शरण यावं लागलें. चौकशीअंतीं आढळून आलं कीं या उद्योगांत देशमुख लोकही भिल्लांना मदत करीत असत. १८२७ मध्ये ले. औटरमनें भिल्ल लष्कर तुकडीच्या सहायानें एका भिल्ल टोळीला चकविलें आणि फडशा पाडला.^{४२} आणि म्हणूनच १८२८ मध्ये या भिल्ल प्रदेशांत शांतता नांदू लागण्याचीं चिन्हे दिसूं लागलीं. या वर्षीच्या पहिल्या सहामाहींत वीस वर्षांनंतर त्या भागांत शांतता होती असें त्या वर्षीच्या रिपोर्टांत आढळतें.^{४३} तरी पण पुढील कांहीं वर्षे बंडवाल्यांचे कांहीं हस्तक डाके घालण्याचीं कामें करीतच होते.^{४४}

धारचा उठाव.

१८३१ मध्ये धारच्या राजाविरुद्ध उचेतसिंगाच्या नेतृत्वाखालीं भिल्लांनीं उठाव केला. उचेतसिंगानें आपण मुरारीराव पवाराचा मुलगा अशी ग्वाही दिली.^{४५} मुरारीराव

हा पानिपतावर गारद झालेल्या जसवंतराव पवाराचा नातू. तेव्हां लोकांना उचेतसिंगाचें सांगणें खरें वाटूं लागलें.^{४६} मुरारीरावानें भिल्लांच्या सहायानें धारच्या पवारांकडून गादी मिळविण्याकरितां हल्ला केला. लढाई जुंपली पण जसवंतराव होळकरांच्या वेळींच येण्या-मुळें त्याला माघार घ्यावी लागली होती.^{४७} या खेपेसही उचेतसिंगानें धार संस्थानांतील खेड्यापाड्यांवर हल्ले करून धुमाकूळ उडवून दिला.^{४८} कंपनी सरकार मग या नेटिव्हांच्या सहाय्यास गेलें. त्यांना शरण आणिलें. शरण आलेल्यांना अभय द्यायचें राजानें कबूल केलें होतें. त्याप्रमाणें त्यांच्या वावरींत उदार धोरण आंखलें.^{४९}

आधार : (१) Elphinstone's Report (2nd Edition) p. 2 (२) कित्ता, p. 4 (३) S. P. D. 1818 Diary 441-392-397 (४) S. P. D. 1819 Diary 473, pp. 57, 79-85 व 474 pp. 6458-60 (५-६) Simcox, A Memoir of the Khandesh Bhil Corps, p. 24 (७) S. P. D. 1818 Diary 447, pp. 2539-46 (८) S. P. D. 1818, Diary 456, pp. 6341-43 (९) S. P. D. 1818, Diary 467 pp. 3196-3203 (१०) Simcox, Memoir p. 30 (११) Forrest official writings, pp. 255-6 (१२) D. C. R Khandesh Inward 1819. Letter 367 of 8 Jan. 1819 pp. 253-57 (१३) Mill, History of India, VIII, p. 267 footnote (१४) D. C. R. 1819, File 175, Letter of 4 Feb. 1819, p. 70 (१५) S. P. D. 1819. Diary 473 pp. 5779-85; 5852-57 (१६) Graham, Historical Sketch of the Bhil Tribes of Khandesh p. 5 (१७) D. C. file 175 Proclamation of last week of March 1819 and of 9th June pp. 359-60; File 176 pp. 229-240 (१८) D. C. File 176 letter 8-5-1819 pp. 181-183 (१९) P. D. 1819 Diary 475 pp. 6458. 6460 (२०-२१) Briggs Report D. C. file 173 pp. 263-275 dt. 19-11-1818, D. C. file 174 pp. 253-70 dt. 8-1-1819 (२२) D. C. file 356 letter 332 dt. 17-4-1819 (२३) D. C. file 133 letter 634; S. P. D. 1820 Diary 477 pp. 781-802 (२४) P. D. 1820 Diary 480. pp. 1928-1932 (२५) P. D. 1820 Diary 481 pp. 2195-2216 (२६) P. D. 1820 Diary 484 pp. 3203-3225; Graham, कित्ता, p. 15 (२७) P. D. 1822, Vol. 89/1 pp. 1-35 (२८) P. D. 1823 pp. 59-71 (२९) कित्ता (३०) P. D. 1822 Vol. 89/1 pp. 61-82, 124 (३१) P. D. 1823, Vol. 100/105 pp. 73-99, 100-112 (३२) P. D. 1826 Vol. 5/228, pp. 1-26, (३३-३५) Graham, Historical Sketch of the Bhil pp. 15-21 (३६-३८) Simcox, A memoir of the Khannesh Bhil corps. pp. 52-61 (३९-४०) Graham कित्ता p. 8-10 (४१) P. D. 1826 Vol. 5/228 pp. (४२) P. D. 1827, Vol. 6/261 pp. 100-174 (४३) Simcox, कित्ता p. 173 (४४) District Gazetteer Khandesh p. 260; Simcox, p. 110-115 (४५-४८) Mill, ix-x-288-9 (४९) Simcox कित्ता p. 174.

२. बीडचा धर्माजी प्रतापराव : १८१८

इ. स. १८१८ मध्ये प्रतापरावाने फार दिवस निजाम सरकारच्या जास दिल्या होता. त्याचा उठाव सरकारविरुद्ध होता. त्याचा पाठलाग करण्याकरिता सैन्याची तुकडी सोडली होती. तो भोर जिल्ह्यांत आहे याचा सुगावा लागल्यावर सरकारने ता. ११ जुलै १८१८ मध्ये नवाब मुरताझा यारजंग या रिसालदारास स्वाना केले. या रिसालदाराने ले. जॉन सौदरलंड याच्या हाताखाली काम करावयाचे होते. सौदरलंडला ता. ३० जुलैच्या रात्री धर्माजीच्या स्थळाचा पत्ता लागला. त्याने आपल्या धाव्यांची चाल बदलली आणि तो दांतनहून दिवे या गांवीं दौडत ११ जुलैला येथून पोहचला.^१

धर्माजीने या गांवांतील किल्ल्यामध्ये आपला तळ दिला होता. हा किल्ला बराच बळकट आणि दंगेखोरास रहाण्यास सुरक्षित असा होता. याची लांबीरुंदी १९० यार्ड असून याला बुरूज होते. या किल्ल्याला दौडत आलेल्या सैनिकांसह सौदरलंडने वेढा दिला. ३० फूट उंचीच्या दोन शिड्या दुपारी ३ वाजेपर्यंत बनविल्यावर किल्ला सर करण्याची तयारी पूर्ण झाली. आठ जणांची एक अशा आठ टोळ्या बनविल्या आणि किल्ल्यांतील बंडवाले पळून जाऊ नयेत म्हणून त्या टोळ्या निरनिराळ्या मोक्याच्या जागी ठेविल्या.^२ ५० मॅचलॉकमेन डोंगरावर टेहळणीसाठी पाठविले. आणि जमादार सदाखानाच्या हाताखाली एक व सौदरलंडच्या हाताखाली दुसरी अशा दोन तुकड्यांनी किल्ल्यावर जोराचा हल्ला चढविला. किल्ल्यातून प्रतिकार होतच होता. सौदरलंडला त्याचा प्रसादही मिळाला. पण त्याने चिकाटी सोडली नाही. आणि बंडखोरांनीही आपल्याकडून कसूर होऊ दिली नाही. प्रत्येक बुरुजावरच्या बंडवाल्यांनी सौदरलंडशीं दोन हात केले. पण अखेरीस त्यांना मार्गे व्हावे लागले. आणि शेवटी धर्माजी आपल्या भावासह कं. सरकारचा कैद बनला. वंजारी जातीचे जे लोक किल्ल्याच्या लष्करांत होते त्यांनी मात्र आपल्या पराक्रमाची परकाष्टा केली. याबद्दल सौदरलंड प्रशंसोद्धार काढतो. त्यांचा आवेश आणि पराक्रम एवढा होता की त्यांनी एका जमादारास आणि घोडेस्वारास निजविले. एका लेफ्टनंटाला आणि २२ घोडे स्वारांस जखमी केले.^३

औरंगाबाद जिल्ह्यांतील अंबाडावर हल्ला

११ ऑक्टोबर १८१८ मध्ये कॅप्टन वेल्सच्या हाताखालील रिफॉर्मड हॉर्स या तुकडीने अंबाड शहरावर हल्ला चढविला. त्या हल्ल्यांत कॅप्टन वेल्सला जखमा झाल्या, कारण त्याच्या सैनिकांपैकी काहींजण फितूर झाले. कॅ. वेल्सने शहर दरवाज्याचा ताबा मिळविल्यावर त्याला कळून चुकले की आपली माणसे आपल्याबरोबर नाहीत. आणि या विषादांतच त्याला माघार घेणे भाग पडले. यानंतर रेसिडेंटने कॅ. वेल्सबरोबर ज्या थोड्या लोकांनी हल्ला करण्यांत भाग घेतला होता त्यांचा गौरव केला आणि ज्यांनी

वेल्सचा हुक्म मानला नाही त्यांची कडक शब्दांत निर्भत्सना केली. या फौजेतील लोक धैर्यामध्ये कोणासही हार जाणारे नव्हते.

आधार : (१-३) Burton, A History of the Hyderabad contingent (४-५) कित्ता pp. 75-76.

३. नांदेड जिल्ह्यांतील हटकराचा उठाव : १८१९-२०

हंसाजी नाईक हटकर यांचे एक चिमुकले स्वतंत्र राज्य नांदेड जिल्ह्यांत होते. निजाम इंग्रजांचा मांडलिक झाला, तरी हटकर स्वतंत्रतेने आपले राज्य चालवतच होता. त्याने वीस वर्षेपर्यंत निजामाला दाद दिली नाही; व हाड व नांदेड भागांतील कित्येक किल्ल्यांचा ताबाही मिळविला. १८१९ च्या सुमाराचा हा प्रसंग आहे. हंसाजीचे हे वागणे निजामाला पसंत नव्हते. त्याने हंसाजीचा पाडाव करण्याचा चंग बांधला. हंसाजीच्या वर्तणुकींत शौर्याबरोबर वावरणारे अनेक सद्गुण होते. नोव्हाचा किल्ला हा त्याचा सर्वांत मजबूत असा आधार होता. लहानमोठ्या गढ्यांवरही त्याची मालकी होतीच. नोव्हाचा किल्ला चौकोनी होता. प्रत्येक कोपऱ्यावर मजबूत बुरूज होते. प्रवेशद्वार मजबूत व दुर्गम होते. किल्याभोवतीं खंदक व नंतर उंचवटे ही सारी किल्ल्याची सांगयोजना होती. याच्या जवळच्या सैन्यांत नेमवाजींत तरवेज असलेले अरब व रोहिलेही होते. नौसाजी नागयाजवळ नक्की किती फौज होती हे सांगता येत नाही. मेजर पिटमन, कॅप्टन इव्हान्स डेव्हिड, कॅप्टन टेलर या इंग्रज अधिकाऱ्यांकडे चार हजारांपेक्षा अधिक फौज होती. तरी हंसाजी नायकाने २०-२५ दिवसपर्यंत इंग्रजांना दाद दिली नाही. इंग्रजांकडे तोफा असून बातेया उभ्या केल्या तरी हंसाजी जेरोस येईना. (या प्रसंगाचे तारीखवार वर्णन आहे.) नोव्हा इंग्रजांच्या ताब्यांत गेल्यावर उमरखेड्यावरून हंसाजीने लढत दिली. येथेही त्याच्या पराभव झाला. या भागांत हंसाजीविषयी अनेक दंतकथा आहेत. यांतील एका कथेत एक चिंतनीय घटना वर्णिली आहे. नोव्हामध्ये एक दुष्ट घराणे नांदत होते. यांतील पुरुषांजवळ अगणित संपत्ति आहे असे असफजहांना वाटे. त्यांनी असे जाहीर केले होते की या काचर घराण्याचा जो नाश करील त्याला मी नोव्हाची जहागिरी देईन. हंसाजी नाईकाने त्या घराण्याचा नायनाट केला, म्हणून तो स्वतःला तेथला जहागिरदार म्हणत असे.

आधार : Blacker, A Memoir of the Operations of the British Army in India during the Mahratta War of 1817, 1818 and 1819 pp. 480-483.

Burton, A History of the Hyderabad Contingent pp. 78-76.

४. कितूरचें बंड : १८२४ व १८२९

एलफिन्स्टन आपल्या आक्टोबर १८१९ च्या प्रसिद्ध अहवालांत स्वतंत्र देसायांचा उल्लेख करतो.^१ यांतील बहुतेक देसायांवर मराठ्यांनीं आपली सत्ता प्रस्थापित केली होती. परंतु कितूरच्या देसायांनीं मात्र आपलें स्वतंत्र संस्थान राखलें होतें. मराठ्यांशीं झालेल्या तिसऱ्या युद्धांत या जहागिरदारांनीं इंग्रजांना साह्य केलेलें होतें. व त्या साह्याची परतफेड म्हणून त्यांचीं वतनें युद्धानंतर कायम राखलीं गेलीं. कितूरच्या देसायाला स्वतंत्र संस्थानिकाचा दर्जा प्राप्त झाला होता. व त्याजकडे संपगांव व बेळगांव जिल्ह्यांतील विदीचा प्रदेश होता.^२ १ नोव्हेंबर १८१९ ला एलफिन्स्टन मुंबईचा गव्हर्नर झाला व जिकलेल्या मुलखाचा कमिशनर म्हणून चॅप्लिन रुजू झाला.

कितूरचा देसाई शिवलिंग रुद्र जरी सरकारशीं एकनिष्ठ होता तरी त्यानें दरोडेखोरांच्या टोळ्यांना आपल्या प्रदेशांत आश्रय दिला होता. व त्याच्या शेजारच्या प्रदेशांना उपद्रव सहन करावा लागला होता. १२ सप्टेंबर १८२४ ला धारवाडचा प्रिन्सिपल कलेक्टर थॅकरे याला देसाई मृत्युपंथावर असल्याची बातमी लागली.^३ त्यानें दत्तकपुत्र घेतल्याची सुद्धां बातमी लागली. ज्या परिस्थितींत हा दत्तकपुत्र घेण्यांत आला असा बोलवा होता ती परिस्थिति संशयास्पद होती असें थॅकरेला वाटत होतें. चौकशीअंतीं असें आढळून आलें कीं देसाई ११ तारखेला रात्रीच वारला व त्यानें दत्तक घेतला नव्हता.^४ परंतु देसायाच्या मृत्यूनंतर त्याचा व्यवस्थापक कोनूर मुल्लापा व इतर नोकर यांनीं देसायांच्या गादीवर एका मुलाची स्थापना केली होती.^५ जेव्हां सर्व गोष्टी उजेडांत आल्या तेव्हां सरकारनें जरी संस्थान खालसा केलें नाहीं तरी दत्तकाला मात्र मान्यता दिली नाहीं. सरकारतर्फें व्यवस्थापक म्हणून कोनूर मुल्लापाची जी तात्पुरती नेमणुक झाली ती रद्द केली.^६ या दत्तकाचा मूळच्या देसायांचा वंशज या नात्यानें कांहींही संबंध नव्हता. किंबहुना स्त्रियांच्या बाजूनें सुद्धां देसाई घराण्याशीं कांहीं संबंध पोचत नव्हता.^७

हें दत्तकासंबंधीचें वादळ शमल्यासारखें वाटलें. थॅकरेनें सुद्धां शांतता नांदत असल्याचें कळविलें. परंतु २१ आक्टोबरला जेव्हां थॅकरेनें खजिन्याकडील पहारेकऱ्यांकडून माजी देसायाच्या खजिन्याच्या सुरक्षिततेबद्दलची हमी म्हणून करारलेख मागितले त्यावेळीं त्यांनीं नकार दिला. आणि हें बहुधा माजी देसायाची सावत्र आई चन्नमा हिच्या चिथावणीवरून झालें. याचा अर्थ असा कीं चिन्नमाला आपल्या हातांत सत्ता केंद्रित करावयाची होती, व माजी देसायाच्या पत्नीच्या हितविरोधाला न जुमानतां खजिन्यावर हल्ला मारावयाचा होता. थॅकरेच्या मनांत तिला व कुटुंबांतील इतर स्त्रियांना भेटावें व त्यांना सर्व गोष्टी समजून सांगाव्या असें होतें. परंतु त्यांनीं त्याला टाळलें. आतां मात्र थॅकरेचा संशय दुणावला. त्यानें गोलंदाजांचा प्रमुख कॅ. ब्लॅक याला सांगून कितूरच्या किल्ल्याच्या प्रवेशद्वाराशीं दोन तोफा ठेवण्याची व्यवस्था केली. परंतु २३

आक्टोबरला बंडखोरांनीं किल्ल्याचा ताबा घेतला व दरवाजे बंद करून टाकले आणि थॅकरेनें गंभीर उपाय योजना करण्याची धमकी दिली तरीही उघडले नाहीत. थॅकरेनें गोळे सोडून दरवाजे उडवून लावण्याचा हुकूम दिला; परंतु काय आश्चर्य ! किल्ल्यांतील शिबदीनेंच अकस्मात हल्ला केला व तोफा हस्तगत केल्या, व कॅ. ब्लॅक, सेवेल, व ले. डायटन या गोलंदाजांचे तुकडे तुकडे केले. थॅकरे घोड्यावर बसून व्यवस्था लावू पहात होता. त्याच्या शरिरांत गोळी धुसली व तो खाली पडतांना त्याच्या शरिराचे तुकडे झाले.^{१०} बाकीची फौज विस्कळित होती. स्टिव्हन्सन व इलियट हे देशी अधिकाऱ्यांसमवेतच कैदी झाले. नंतर असें कळलें कीं या घातकी खुनी हल्ल्यामागे गुरुसिदप्पा व चिन्नमा यांचे हात होते व ब्रिटिश राज्य उलथून टाकण्याचें कारस्थान शिजलें होतें.^{११}

बंडखोरांची स्थिति भक्कम होती. कितूरच्या किल्ल्यांत ५००० जिवार उदार झालेल्यांची शिबंदी होती. शरणांगतांना माफी मिळेल असा जाहीरनामाही काढला. परंतु त्याचा कांहींच उपयोग झाला नाही. असंतुष्ट बंडखोरांनीं कोल्हापूर दरबारशीं बोलणीं चालू केलीं व आपली स्थिति बळकट करण्याचा प्रयत्न केला. त्याचप्रमाणें त्यांनीं थॅकरेच्या कृत्यांबद्दल नापसंती दर्शविणारीं पत्रें सरकारला लिहिलीं. व त्या पत्रांतून संस्थानचें स्वातंत्र्य अबाधित राखावें अशी मागणी केली. २० नोव्हेंबर १८२४ रोजीं ले. क. डिकॉनच्या आधिपत्याखालीं कितूरला वेढा घातला व २ डिसेंबरला कितूरची शिबंदी शरण आली. कितूरची जहागीर ब्रिटिश सरकारकडे विलीन झाली. कितूरचे तीन उपविभाग करण्यांत आले. देसाई घराण्यांतील स्त्रियांना बैलहोंगलच्या किल्ल्यांत नजर कैदेत ठेवण्यांत आलें.^{१२}

१८२९ मध्ये पुन्हां कितूर येथें व्यापक बंड झालें.^{१३} या बंडाचा नेता रायप्पा होता. हा रायप्पा सांगोली गांवचा शिपाई. १८२४ च्या बंडांत त्यानें भाग घेतला होता. परंतु त्याला त्यावेळीं माफी दिली होती. त्याची मूळ तक्रार म्हणजे त्याची जमीन जप्त झाली होती. परंतु त्यावेळचें वातावरणच इतकें तंग होतें कीं त्याच्यासारख्या माणसाला सुद्धां अनेक असंतुष्ट माणसें गोळा करतां आलीं. आपली बाजू बळकट करण्यासाठीं त्यानें दिवंगत देसायाच्या दत्तक पुत्राचें निमित्त पुढें केलें. नंतर त्यानें कितूरच्या स्वातंत्र्य संपादनाची घोषणा केली. कितूरच्या जनतेमध्ये देसाई अतिशय लोकप्रिय होते. त्यांनीं या घोषणेचें स्वागत केलें. १८२९ च्या प्रारंभ कालांतच रायप्पानें विडी येथील मामलेदार कचेरी जाळून टाकली व आपल्या उठावाची सुरुवात केली. दिवसा दडी मारावी व रात्रीं लुटारूच्या टोळ्यांनिशीं बाहेर पडावें असा क्रम चालला व अशा तऱ्हेनें आजूबाजूचा प्रदेश उध्वस्त करून टाकला.^{१४} रायप्पानें वेळगांवावर आकस्मिक धाड घातली व किल्ला घेण्याचा प्रयत्न केला पण तो अयशस्वी ठरला. जसजशी अशांतता पसरत गेली त्याबरोबर कितूरच्या शिलेदारांनीं (militia) इंग्रजांबरोबर काम करायचें नाकारलें. तेव्हां लष्कर उपयोजण्यांत आलें. परंतु लुटारूंचा पाठलाग करण्याच्या कामीं कितूरसारख्या चिंचोळ्या अवघड प्रदेशांत तद्देशीय लोकच

उपयुक्त. संपगांवचा मामलेदार कृष्णराव यानें रायप्पाचा पाठलाग करीत ठिकठिकाणचीं जंगलें धुंडाळलीं पण व्यर्थ. तो फार करून एखाद-दुसरा बंडखोरांच्या टोळीचा बंदोबस्त करूं शकला. अशा हालचाली चालू असतांनाच सरकारनें दिवंगत देसायाच्या विधवेला बेलहोंगलहून धारवाडला हलविले. पण ही बातमी फुटली व जमावानें या बदलीला विरोध केला. परंतु हा विरोध आटोक्यांत आणला गेला. त्या विधवेला धारवाडला धाडण्यांत आलें व तेथेंच ती जुलै १८२९ त मृत्यु पावली. ^{१५} हा मृत्यु बहुधा विषबाधे-मुळें झाला. कृष्णराव रायप्पाचा पाठलाग करीतच होता. त्यानें आतां एक नवीन डाव रचला. रायप्पाचा एक विरोधक बाह्यतः मित्रत्वाविं स्वरूप धारण करणारा असा होता. त्याला कृष्णरावानें हाताशीं धरलें व रायप्पाचा विश्वासघात करण्याचें योजिलें. या विरोधकानें आपण बंडखोरांपैकींच आहोंत अशी हूल उठविली व तो रायप्पाला आपल्या साथीदारांसह मिळाला व त्याचा विश्वासही संपादन केला. एके दिवशीं रायप्पा कोणीही पाठीराखे जवळपास नाहींत असा एकांतांत बसला होता. नेमके त्याच वेळीं या विरोधकाच्या साथीदारांनीं रायप्पाला पकडलें, व धारवाडला हातोहात धाडून दिलें. त्याला देहांताची सजा झाली. व त्याला फांशी देऊन नंदगड या त्यानें निवडलेल्या स्थानीं पुरण्यांत आलें. ^{१६}

१८३० च्या सातव्या कायद्यान्वये मुंबई सरकारनें निरनिराळ्या तऱ्हेनें मिळविलेला मुंबई-कर्नाटकांतील भाग एकत्र करून धारवाड जिल्हा करण्यांत आला. ^{१७}

आधारः—(१) Elphinstone's Report p. 8. (२) Nagpur Residency Records, Vol. IV p. 383 (३) P. D. 1824, Vol. 18/62 p. 3. (४) कित्ता p. 1-2 (५) कित्ता p. 58 (६) कित्ता p. 69 व pp. 219-242 (७-८) कित्ता pp. 69-72 (९-१२) कित्ता, pp. 220-276 (१३-१७) P. D. 1830 Vol. 38/419. pp. 173, 181, 190 etc.

५. विजापूरचे उठाव १८२४ : १८४०

कितूरच्या बंडांत थेंकरे हा कलेक्टर मारला गेला. त्यानंतर थोड्याच दिवसांत १८२४ च्या डिसेंबर महिन्यांत दिवाकर दीक्षित नांवाच्या ब्राह्मणानें रावजी रास्ते व बाळाप्पा ठाकलकी या दोन सहकाऱ्यांच्या साहाय्यानें कांहीं अनुयायी गोळा केले व विजापूरच्या पूर्वेस ४० मैलांवर असलेल्या सिंदगीवर चाल केली व तें शहर लुटलें. त्यानें एक लहानसा किल्ला घेतला व तेथें ठाणें स्थापन केलें. जमीनमहसूल गोळा करण्याची व्यवस्था केली. आजूबाजूचीं कांहीं खेडीं लुटलीं. अनापा पाठके हा सिंदगीजवळच्या बुंदल गांवचा रहिवासी. त्यानें ही बातमी सरकारला कळविण्याचा प्रयत्न केला. पण प्रयत्न फसला व पकडला जाऊन बंडखोरांच्या हातून मारला गेला. धारवाड हें त्यावेळचे

जिल्ह्याचें ठाणें. तेथें ही वेकायदेशीर हालचालींची बातमी जाऊन पोचली. त्याबरोबर लष्कराची लहानशी तुकडी सिंदगीकडे रवाना झाली. गांव हस्तगत झाला. बंडाचे प्रमुख पुढारी पकडले गेले. त्यांना शिक्षा झाल्या व पुन्हां स्थिरस्थावर झालें.

असेंच एक बंड १८४० सालीं उद्भवलें. या बंडाचा नायक नरसिंह दत्तात्रय नांवाचा एक अंध ब्राह्मण होता. निझामाच्या हद्दींतील १२५ अरब बंदुकांनिशीं घेऊन हा बदामीवर चाल करून आला. दरवाजावरील १०-१२ वेरड पहारेकऱ्यांनीं विरोध केला त्यांना ठार केलें व किल्ला ताब्यांत घेतला. सर्व गांव हस्तगत केला व छत्रपति नरसिंह, राजा नरसिंह अशी द्वाही फिरविली. शाहूचें निशाण उभारलें, सरकारी खजिना व बाजार लुटला व सर्व लूट निझामी हद्दींत घेऊन गेला. नंतर तो बदामीस परत आला व शेतकऱ्यांना खंडानें जमिनी दिल्या व आपला कारभार सुरू केला परंतु नरसिंहाला राजपद प्राप्त होऊन एक आठवडा लोटण्याच्या आंतच बेळगांवचा कलेक्टर ए. एम. शॉने ए. वेटिंग्टनच्या नेतृत्वाखालीं एक लहानशी तुकडी बदामीला पाठविली. बदामीला वेढा पडला. लहानशी चकमक झडली. नरसिंह व त्याचे सहकारी पकडले गेले. अरबांना निःशस्त्र करण्यांत आले. शांतता प्रस्थापित करण्यांत आली. बंड्यांना बेळगांवाला नेण्यांत आलें, त्यांच्यावर खटले भरण्यांत आले व कित्येकांना जन्मठेपीच्या शिक्षा झाल्या.

आधार—Gazetteer of the Bombay Presidency XXIII—
Bijapur (1884) p. 452.

६. रामोशांचा उठाव : १८२६-२९-३०-३१

रामोशी ही महाराष्ट्रांतील वन्य जमातींपैकीं एक जात. यांची एकंदर संख्या १८००० होती. नुसत्या पुणें व सातारा जिल्ह्यांत यांची संख्या सुमारे १७००-१८०० होईल. डोंगरकपारींतच यांची वस्ती असायची. पण परिसराच्या संसर्गानें लोखंडाचें सुवर्ण वनावें तद्वत या रामोशांना शिवछत्रपतींचा सहवास लाभला व हिंदवी स्वराज्य संस्थापनेंत त्यांचा विनियोग झाला. आजच्या पोलिसांचें काम 'त्यावेळीं रामोशी करीत असत.' शिवप्रभूंनीं चेतविलेला स्वातंत्र्याचा स्फुल्लिंग त्यांच्या अंतःकरणांत धगधगत होता. शिपाई बाण्याचे हे गडी स्वराज्याचा नाश झालेला उघड्या डोळ्यांनीं व स्वस्थ चित्तानें पाहायला त्यांचीं मनं काहीं मुर्दाड झालीं नव्हतीं. इंग्रजी राज्य म्हणजे ईश्वरी योजना मानायला लावणारी विद्वत्ताही त्यांच्या अंगांत नव्हती. त्यांतच इंग्रजांच्या राज्यांत घरीं बसण्याची पाळी आलेली. ना उद्योग ना धंदा. गुलामगिरीच्या द्वेषाग्नीला क्षुधाग्नी मिळाला. इंग्रज परके राजे म्हणून ते आम्हांस नकोत. त्यांचा जम येथें बसू देणार नाही. अशी भावना कैक वर्षे त्यांच्या मनांत घर करून होती. अशा स्वातंत्र्याकांक्षी लोकांनीं मरणोन्मुख मराठेशाही तगावी म्हणून शेवटच्या बाजीरावाच्या शेवटच्या प्रयत्नांत

प्राणार्पण करण्याची तयारी दाखविली आणि मग तिथूनच असा धुमाकूळ मांडला की कांहीं वर्षे इंग्रजी अंमलाची साक्षसुद्धां पटेनाशी झाली.

चिन्नूरसिंग या म्होरक्याच्या निशाणाखाली सातारा जिल्ह्यांत त्यांनीं लुटालूट केली आणि कांहीं किल्लेही पाडले.^२ तसेंच सासवडचा सत्तू नाईक व पुरंदरचा उमाजी नाईक हे त्यांचे नामांकित म्होरके. दोघेही लुटीच्या कामांत महा अट्टल. एकदां पुण्याहून एका सावकाराचा भला मोठा ऐवज मुंबईस जात होता. त्यावर या दोघांनीं पाळत ठेवून एकदम छापा घातला आणि ऐवज लांबविला. कलेक्टरनें कैक दिवस खपून या चोरीचा शोध लावला. उमा व त्याचे सांथीदार यांस एक वर्ष शिक्षा झाली. उमानें कैदेतून सुटल्यावर दुप्पट जोमानें पुन्हां तोच उद्योग चालू केला. १८२३ च्या एप्रिल महिन्यांतील यात्रेंत त्यानें कोतवालाचे तलवारीनें तुकडे केले आणि पोलिसांना दहशत बसविली. वर्ष सहा महिन्यांच्या अवधींत उमाजी आपल्या साथीदारांसह उघड हिंडू लागला. रामोशांच्या या दंगलीनें सरकारी अधिकारी रंजीस आले.^३

१८२४ च्या फेब्रुवारीला उमाजीनें भांबुड्यांतील कडेकोट पहाण्यांत असलेली तिजोरी लुटली.^४

मिरजकर पटवर्धनाची मंडळी पुण्यास लग्नासाठीं जात होती. त्यावर रामोशांनीं छापा घातला. त्यावेळीं त्या मंडळींनीं आपणहून दोन हजारांची मालमत्ता त्यांच्या स्वाधीन केली आणि जीव बचावले. १८२६ च्या एप्रिलांत पंढरपुराहून पुण्यास जाणाऱ्या सावकारास लुटलें व त्याची मालमत्ता काढून घेतली.^५

पुण्याच्या आग्नेय टापूंत तर या रामोशांची इतकी दहशत बसली कीं सरकारचे अधिकारी देखील त्या बाजूस फिरकेनासे झाले. रामोशांच्या दंग्यांनीं सरकारला भंडावून सोडले. दररोज उठावें तो रामोशांची नवीनच बातमी बाहेर यावी. रामोशांची हकालपटी करण्यासाठीं जवाहीरसिंग सासवडचा अंमलदार झाला. परंतु तो तर आपल्या मुलांसकट मुसक्या बांधून २६ जुलै १८२६ रोजीं कैद झाला. व अर्धमेला झाला. नोकरी सोडून जीव बचावण्याकरितां तो घरीं बसला. फलटणच्या निंबाळकरांचा ऐवज पुण्यास येत होता तोही रामोशांनीं दोंडच्या आसपास लुटला.^६ १८२६ च्या ऑक्टोबरांत जेजुरीच्या पोलिस चौकीवर हल्ला करून पोलिसांना तलवारीनें तोडून त्यांचीं हत्यारें व बंदुका लांबविल्या. उमाजीस पकडून देण्याची जीत घेणारा शिवनाक महार तरवारीस बळी पडला व त्याचें शव ओळखतां येऊं नये इतकें छिन्नविच्छिन्न केलें गेलें. कलेक्टरनें एक लष्करी तुकडी जेजुरी व वालवे या रस्त्यावर ठेविली होती. म्हणून उमाजी व त्याचे सांथी यांनीं आपले बेत बदलले. बोरघाटांतून येणारा मुंबई-पुणे रस्ता लक्षांत घेऊन त्या रस्त्यावर लोकांची लूट चालविली. कधीं रेशमी कापड, कधीं कोण्या सावकाराचा खजिना लुटावा असा रामोशांनीं कहर उसळून दिला.^७

पुण्याचा कलेक्टर रॉबर्टसन रामोशांच्या या उठावाबद्दल मुंबई सरकारला लिहितो, “सर्व जनता कोणत्या तरी राजकीय बदलाची वाट पहात आहे. युरोपिअनांविषयीं

असंतोष, तिरस्कार उत्पन्न करणें व नंतर त्यांना देशांतून घालवून देण्यास मदत करणें असा लोकांचा मानस दिसतो. पुण्याचे लोक तर महा कारस्थानी व अफवा उठविणारे. ते उघड बोलतात आहे कुठें इंग्रजांचे राज्य? समरांगणांवर ते लढतील पण रामोशांपुढें त्यांचा निभाव लागणार नाही. कुणी सांगावं उद्यां हा उम्याच शिवाजीसारखा बंडखोर होऊन पुन्हां मराठी राज्य चालू नाही करणार कशावरून? देवाच्या मनांत असेल तर काय होणार नाही? ”

युरोपिअन लोकांमध्ये सुद्धां रामोशांवर अन्याय झालेला आहे व म्हणूनच ते भडकून उठले आहेत असा समज प्रचलित होऊ लागला होता. आणि हें भाकीत पुढें कांहीं अंशीं खरेंही ठरलें. उमाजीच्या नेतृत्वाखालीं रामोशांनीं आपलें राज्यच स्थापिलें. कर्जत तर्फेनून ६००० ची खंडणी गोळा केली.^{१०} सरकारनें जाहीरनामे लावून ६ मुख्यांस पकडण्याकरितां ५।५ हजारांचीं बक्षिसें जाहीर केलीं.^{११} त्यांतील चौघेजण म्हणजे भुजबा, पांड्या, उम्या व येसाजी हे होत.

नोव्हेंबर १८२७ मध्यें रामोशांच्या राजकीय कटाचा सुगावा सरकारला लागला. पदच्युतीमुळे ज्या राजांवर अन्याय झाला होता त्यांना पुन्हां गादीवर बसविणें हा रामोशांचा मानस होता. या बाबतींत कोल्हापूरच्या राजाचा त्याला पाठिंबा होता. भोरच्या पंतसचिवाच्या कारभार्याची फूस असावी असा संशय होता. स्वतःला राजा समजून उमाजीनें ब्राह्मणांना दक्षिणा वांटल्या आणि जनतेस उद्देशून एक फर्मान काढलें. “सरकार रचे मामलेदारास वसूल देऊं नये. एक पै देखील मामलेदाराकडे भरल्यास घरें जाळून राखरांगोळी करण्यांत येईल.” त्याचप्रमाणें आपणांस व आपल्या झेंड्यास लोकांनीं मान द्यावा असें त्याला वाटे.

शिंदे होळकरांकडे आपले वकील पाठविण्याचाही त्याचा मानस होता.^{१२} आणि या बाबतींत सर्व सूचना त्याला वाईच्या ब्राह्मणांकडून मिळत होत्या असा जो लोकसमज होता तो कलेक्टरनें सरकारला विदित केला.^{१३}

रामोशी जंगलांत स्वतंत्र झाले. उमाजी नाईक त्यांचा राजा बनला व तो नियमित दरबार भरवू लागला. या दरबारचें वर्णनही साहेब छान करतो.^{१४} इंग्रजांशीं राजनिष्ठा दाखविणाऱ्यांना हे बंडखोर रामोशी शासन करीत पण बाकीच्यांना चांगले वागवीत. बायकांवर ते कधींच हात टाकत नसत. त्यांचे सहायक हे कनिष्ठ जातींतील असत.^{१५}

कं. सरकारच्या राज्याचा हा प्रारंभ होता व या प्रारंभकालींच जनतेंत असुरक्षिततेची भावना प्रबल होणं राज्याच्या स्थैर्याच्या दृष्टीनं धोक्याचं होतं. इतकेंच नव्हे तर रामोशांचा पुंडावा फारच माजला तर इंग्रजांच्या हातांत आलेली सत्ता हिरावून घेतली जाण्याची शक्यता होती. तेव्हां रामोशांचा बंदोबस्त करणें इंग्रजांना भागच होतें. प्रथम प्रथम जे अधिकारी नेमले गेले त्यांच्याकडून रामोशांचा बंदोबस्त पुरेसा होऊं शकला नाही. याचें कारण एक तर मनुष्यबळाचा तुटवडा व दुसरें म्हणजे रामोशांना असलेला लोकाश्रय. लष्कराच्या हालचालीची बातमी रामोशांना अगोदर मिळे. इतकेंच काय पण

रामोशांना भाकन्यांचा पुरवठा व वेळ पडल्यास घरादारांचा आश्रयही सर्रास मिळे. म्हणूनच रामोशी हे जनतेपासून अलग काढणं भाग होतं व त्यासाठी कलेक्टरने गांवो-गांव फमानें सोडलीं कीं “गांवांतील लोकांनीं या वडवाल्यांच्या कृत्यांत कोणत्याही तऱ्हेनें सहभागी होऊं नये. त्यांना अन्न, निवारा वा पैसा देऊं नये. हें साह्य जर असेंच चालू राहील तर जरूर शिक्षा भोगावी लागेल. वतनें जप्त होतील.”^{१६} तसेंच कॅ. रॉबर्टसनने गांवच्या पाटील कुलकर्ण्यांना आवाहन करून सांगितलें कीं गांवाची लुटालूट झाल्यास सरकारकडून नुकसान भरपाई मिळणार नाहीं.^{१७} गांवकऱ्यांनीं रामोशांच्या वास्तव्याची, हालचालीची बातमी जवळपासच्या लष्करी ठाण्याकडे आगाऊ पोचवावयास हवी. व आपआपल्या खेड्यांचें संरक्षण सरकारी सैन्य येईतों करावयास हवें.

रामोशांनीं लूट केल्यामुळे आपल्याला सरकारी सारा भरतां येत नाहीं अशी जी लोकांकडून सत्र सांगितली जात असे व आपली असहायता दाखविली जात असे तिला पायबंद घालावा व रामोशांपासून त्यांना फोडावें यासाठी नोव्हेंबर-डिसेंबरचा सारा तहकूबही केला.

रामोशांच्या स्त्रिया आपल्या नवऱ्यांना साह्य करतांना आढळून आल्या म्हणून त्यांना अलग करण्यांत आलें. शरण येणाऱ्या रामोशांना सार्वत्रिक माफी देण्यांत येईल असेही जाहीर करण्यांत आलें.^{१८}

त्याचबरोबर लष्करी डावपेचाचीही योजना करण्यांत आली. कॅ. डेव्हिसच्या मदतीला कॅ. स्पिलरचें घोडदळ देण्यांत आलें. कोल्हापूरचें ५ कंपनी सैन्य जेजुरीला रवाना झालें व सातान्याहून कांहीं सैन्य धाडण्यांत येणार म्हणून सांगितलें. रामोशांची अशी नाकेबंदी केल्यानंतर ते दक्षिण कोंकणांत उतरतील तर तेथील कलेक्टरला स्थानिक सैन्याधिकार्यांच्या साह्यानें त्यांचा बंदोबस्त करण्याचा हुकूम सुटला.^{१९}

गांवच्या पाटील-कुलकर्ण्यांना गांवच्या संरक्षणाची व रामोशांची बातमी देण्याची जबाबदारी येऊन पडली तेव्हां त्यांनीं व रामोशी जागले यांनीं सरकारला एक विनंती-पत्र सादर केलें तें असें. “पूर्वपरंपरेनुसार राजनिष्ठेचें धोरण आम्ही चालूं ठेवूं व सरकारशीं सहकार्य करूं. परंतु रामोशी जर घरादारांची राखरांगोळी करतील तर त्यावेळीं सरकारनें मदत द्यावी व जनतेच्या अडचणीचें निवारण करावें. सरकारनें १००० लोक निरनिराळ्या ठिकाणीं सारखे फिरते ठेऊन लोकांतील घबराट घालवून त्यांच्या सुरक्षिततेची हमी द्यावी. रामोशांना जरब बसवावी. सरकारला रामोशांची बातमी देऊनही ते जर हातीं न सांपडले तर त्याबद्दल जनतेला जबाबदार वा दोषी ठरवूं नये.”^{२०}

कॅ. रॉबर्टसनने यावर त्यांना तोंडीं आश्वासन दिलें कीं सरकारला असें साह्य करतांना कोणाला इजा झाली अगर कांहीं नुकसान झालें तर सरकार चौकशी करून योग्य तऱ्हेनें व पुरेशी मदत देईल. कोणी मृत्यु पावल्यास विधवेला उदरनिर्वाहार्थ पेन्शन अगर जमीन मिळेल.^{२१}

परंतु याचा कांहीं उपयोग झाला नाही व रामोशांना विरोध करण्यास कोणी धजावलाच नाही.

रामोशांचे उद्योग अविरत चालूच राहिले. पुणे सातारा हे जिल्हे व भोर प्रांत यांतून रामोशांनी मोठमोठाल्या रकमा उकळल्या. गांवचा वसूल नेला आणि सरकारला आपल्याशी तह करण्याकरिता पाचारण केलं. “पादशहा, महाराजे (सातारचे राजेसाहेब) व पेशवे यांनी आम्हांस नेमणुका दिल्या होत्या व त्याप्रमाणे आमचे हक्क आतांपर्यंत चालू आहेत व तेच जर आमचेकडे पूर्ववत चालू रहातील तरच तहाचीं कलमें आमचेकडे पाठवावी. परंतु तीं जर न पाठवाल तर आज जे बंड एकाच ठिकाणीं दिसतें आहे अशीं हजार बंडें उभी रहातील व सातपुड्यापासून परशुरामपर्यंत त्याचा फैलाव होईल आणि सारा देश उजाड वनेल.”^{२२} (ता. ३०-११-१८२७). रामोशांच्या या उच्छेदाने सरकार कुंठित झालें. कोंकणांतून, देशावर, सातारा-वाई-भोरपासून कोल्हापुरापर्यंत रामोशांनी सारखी घुमश्चक्री उडवून दिली. त्यांचा पाठलाग करण्यासाठी कॅ. डेव्हिस, कॅ. स्पिलरचे घोडदळ व कोल्हापूर सातारा येथील सैन्य धाडण्यांत आलें. व त्यांनीं कैक वर्षे सर्व प्रदेश वेढून टाकला होता. कॅ. डेव्हिसला तर तिळाची उसंत नव्हती व या खर्चावाली सरकार वेजार होऊन गेलें. परंतु रामोशांनी दक्षिण पादाक्रांत करणार इंग्रज मुत्सद्दी एलफिन्स्टनला तर दाद दिली नाहीच पण मालकमलाही नमविलें. लोकांना व सरकारला जरब बसविण्याकरिता त्यांनीं जांभूळ-पाड्याजवळील चौकीवरील चार शिपायांची शिरे गव्हर्नरकडे पत्रांसोबत पाठवून दिलीं व आपल्या पराक्रमाचे गोडवे गाणारे जाहीरनामे त्यानें आसपासच्या खेड्यांत वाटले. या धाडसी कृत्यानें सर्व लोक थक्क व भयचकित झाले. कोणी त्याच्या वाटेस जाईना.

पण उम्याला माहीत होतं कीं आपला हा खेळ तरवारीच्या धारेवरील नाचासारखा आहे. म्हणून त्यानें सरकारशीं समझोता केला. इ. स. १८२९ त सरकारनें त्यास १२० विवे जमीन साकुरडी येथें इनाम दिली. बाकीच्या रामोशांना बक्षिसी व नोकऱ्या दिल्या.^{२३}

तिथून एक वर्ष काम सुरळीत चाललें. उमाजी सरकारी हुकमाचा बंदा बनला. पण स्वतः हुकमत गाजवून जन्मभर प्रचंड उलाढाल्या करणाऱ्या उमाजीस हें वेसण घातलेलें जिणें रुचलें नाहीं आणि पुन्हां कांहीं निमित्त होऊन या रानसिंहानं रानांत धूम ठोकली.^{२४}

पुन्हां एकदां मुलखांत पुंडाई माजली. इंग्रज सरकारनें मात्र या वेळेस रामोशांचा संपूर्ण उच्छेद करावयाचाच असें ठरवलें. कॅ. मॅकिन्टाशच्या हाताखाली इंग्रज फौज रामोशांच्या पाठलागास लागली. उमाजी व त्याचे साथीदार यांनींही सरकारचा पिच्छा पुरवण्यास कमी केलें नाहीं. ता. १६ फेब्रुवारी १८३१ रोजीं त्यांनीं सर्व प्रांतांतील रहिवाशांस व राजेरजवाड्यांस उद्देशून एक जाहीरनामा काढला. “युरोपियन लोक मग ते अधिकारी वा शिपाई कोणीही असोत जेथें सांपडतील तेथें पकडून ठार मारावे. साहेबास मारण्याचें काम जो उत्कृष्टपणें बजावील त्यास नव्या सरकारांतून रोख बक्षिसें, इनामें व जहागिरी वगैरे देण्यांत येतील. इंग्रजी राज्यांत ज्यांचीं वतनें, हक्क व मिळकती

बुडाल्या असतील त्यांना आपले गेलेले हक्क परत मिळविण्याची संधि आली आहे तिचा उपयोग करून घ्यावा. कं. सरकारच्या फौजेत हिंदी शिपायी, स्वार, पायदळ वगैरे आहेत त्यांनी नोकऱ्या सोडून बाहेर निघावे. साहेबाचे हुक्म पाळू नयेत. ही आज्ञा न मानल्यास नवीन सरकार त्यांना शिक्षा करील. फिरंग्यांचे वंगले जाळावे. सरकारी तिजोऱ्या लुटव्या. लुटीचा पैसा त्यांना माफ केला जाईल. सरकारास वसूल भरू नये. हिंदु-मुसलमान कोणी असोत त्यांनी हा आमचा हुक्म मानावा. इंग्रजी राज्य बुडणार असें जे भाकीत आहे ते खरे होण्याची ही वेळ आहे.”^{२५}

याप्रमाणे जाहीरनामे लावून रामोशांनी धूमधडाका सुरू केला. निजामहद्दीपासून ते थेट कोंकणपर्यंतच्या मुलुखांत रामोशी आणि इंग्रज सेना यांची झटापट सुरू झाली. अखेरीस रामोशांच्या म्होरक्यास ता. १६ डिसेंबर रोजी भोरजवळ इंग्रजांनी विश्वासघाताने पकडले. यावेळीं सुद्धा हिंदवासीयांतील फितूरच इंग्रजांच्या सहायास गेला. उमाजीवर रीतसर खटला भरून त्यांस फांशी दिले आणि इंग्रजांस जंगजंग पछाडणाऱ्या रामोशांस स्वस्थ बसावे लागले.

या रामोशांच्या बंडांत त्यांचा स्वार्थ होताच. त्यांना आपल्या जमिनी मिळवावयाच्या तर होत्याच पण त्याचबरोबर इंग्रज सरकारशी मुकाबला सर्व लोकांनी करून हे परकीय सरकार घालवून द्यावे अशीही त्यांची इच्छा होती. ते गोरगरिवांस व रयतेस छळीत नसत. प्रसंगी अंगावरची वस्त्रे सुद्धा ते गोरगरिवांना दान करीत. ब्राह्मणांना दक्षिणा देत. आपल्या निशाणाला व स्वतःला लोकांनी मान द्यावा असें उमाजीला वाटे. हीं लक्षणे कांहीं केवळ पोटभरू लुटारू रामोशांची साक्ष नव्हेत. उम्याला पकडणारा कॅ. मॅकिन्टॉश लिहितो “मोठमोठ्या लोकांनी मला स्वतः खात्रीपूर्वक सांगितले की हा उम्या रामोशी कांहीं असला तसला भटक्या नव्हे. त्याच्या दृष्टीपुढे नेहमी शिवाजीचें उदाहरण होतें. शिवाजीप्रमाणेच आपण मोठे राज्य कमवावे अशी त्याची उमेद होती”^{२६} उम्या म्हणजे सर्वांचा प्यारा. तो हलक्या जातीचा असला तरी त्याची बुद्धि, शहाणपण व उद्योग कांहीं लहान नव्हता. माणसें त्याला चिकटून रहात व देवासारखीं भजत. परंतु आतां काळच फिरला होता. लढाईचं तंत्र बदललं होतं. केवळ गनिमी काव्यानं डोंगरांतून लढून सरकारला सतावतां आलं तरी स्वतंत्र राज्य स्थापनं शक्य नव्हतं. त्यासाठीं इंग्रज सत्ताधान्यांचं लढाईचं तंत्र आत्मसात करून त्यांच्याशीं उघड उघड सामना देणं अवश्य होतं. ठिकठिकाणीं इंग्रज राजसत्तेशीं इमान राखणारे संस्थानिक, वतनदार यांची एकजूट घडवून आणण्यास चाणक्यासारख्या एखाद्या मुत्सद्याचीच योजना व्हावयास हवी. केवळ स्वातंत्र्यलालसा ही अपुरी पडली असती. म्हणूनच उम्याचं कौतुक करावयाचं तें त्याच्या स्वातंत्र्य लालसेचं. सारे संस्थानिक. सरदार स्वत्व विसरून स्वार्थाच्या, विषयोपभोगांच्या गतेंत लोळत पडलेले असतांना उम्यासारखा एक स्वातंत्र्यप्रेमी रामोशी आपल्या तुटपुंज्या सामर्थ्यानिशी कां होईना इंग्रजाविरुद्ध दंड थोपटून उभा रहावा यांतच महाराष्ट्र भूमीचं आगळत्व आहे. सगळीकडे पराक्रमाचा लोप होऊन अखिल

भरतभूमीवर पारतंत्र्याचा अंधकार पसरू लागला असतां उम्याच्या रुपानं पराक्रमाची उल्का तुटून पडली व तिच्या तेजानं दिपून जाऊन पसरणाऱ्या अंधकाराची भयानकता अधिकच वाढली.

आधारः—(१) Forrest official writings of Elphinstone pp. 306-7 (२) पेशवाईची अखेर बखर पृ. १७३. P. S. D. 1819 Diary 461 pp. 213-30 (३-८-२६) D. C. R. Inward Poona Deftar; J. D. 1833 Vol. 21/286 (९) P. D. 1827 Vol. 15/270 pp. 55-59 (१०) कित्ता p. 14. (११-१२) कित्ता pp. 91-93 (१३) कित्ता pp. 216-17 (१४) कित्ता pp. 37-40 (१५) कित्ता pp. 43-44 (१६-१८) कित्ता pp. 45-47 (१९) P. D. 1830-31 Vol. 38/419 (२०-२१) कित्ता pp. 48-50 (२२) कित्ता pp. 61-62 (२३) R. D. 1829 Vol. 13 (२४) J. D. 1830 Vol. 3/186 p. 284 (२५) P. D. 1832-33 Vol. 23/549.

रामोशांचा इतिहास कॅ. मॅकिन्टोश यानें लिहून १८३३ मध्ये प्रसिद्ध केला. त्याचें हस्त-लिखित J. D. 1833 Vol. 21/286 मुंबई सरकारच्या दफतरखान्यांत.

७. सावंतवाडी : १८२८-१८३८, १८४४-४५

इंग्रजांनं कोंकणांत आपले पाय पसरायचा चंग बांधला. एकछत्री राज्य करण्याकरितां मालवणला वकिलात १८१३ मध्ये उघडली. आणि ६ वर्षांच्या बऱ्यावाईट कारवायांनीं सावंतवाडीला सळो कीं पळो करून सोडलं. अखेरीस साहेबाच्या अटी मान्य करून सावंतवाडीकरांनीं इंग्रजांचं मांडलिकत्व १७ फेब्रुवारी १८१९ रोजीं तहानें कबूल केलं. ब्रिटिश अधिकारी पोलिटिकल एजंट म्हणून सावंतवाडी दरबारीं काम करूं लागला. युनियन जॅक फडकावीत इंग्रज तुकडी सावंतवाडींत शिरली आणि सावंतवाडींतच ख्याली-खुशालीनं राहूं लागली. हें पाहून लोकांचीं मनं चर्रं झालीं. १८२३ मध्ये नवीन खेमसावंत ऊर्फ बापूसाहेब गादीवर आला. याच्याच कारकीर्दींत १८२८, १८३८, १८४४-४५ मध्ये बंडाळी माजली. प्रत्येक वेळीं राजाला ब्रिटिश सरकारचें सहाय्य व्यावें लागे. याचा फायदा इंग्रजांनं पुरेपूर घेतला. १८२८ मध्ये महादेवगडचा पूर्वीचा किल्लेदार फोंडसावंत तांबूलकर यानें वाडीसरकारविरुद्ध बंड केलें आणि किल्ला ताब्यांत घेतला. बंडाचा मोड करण्याकरितां राजेसाहेबानें मुंबई सरकारकडे मदत मागितली. मुंबई सरकारनं एक पलटण किल्ल्यावर पाठविली. बंडवाले किल्ला सोडून शेजारच्या इचलकरंजी संस्थानांत पळून गेले. (१८३०) इ. स. १८३२ मध्ये पुन्हां बरीच धामधूम सुरू झाली. रावसाहेबाची बायको दादीबाई हिचें व राजाचें वैमनस्य घेऊन तिनें कांहीं लोक मदतीस घेऊन बंड केलें. तेव्हां संस्थानचें सैन्य व दादीबाईचे लोक यांचा मुकाबला वाडी येथें झाला. तींत दादीबाईकडील लोकांचा पुरा मोड होऊन त्यांना

पळून जावें लागलें. याच सालीं ता. २६ डिसेंबर रोजीं कं. सरकारनें करारनामा केला कीं कं. सरकारच्या संमतीवांचून वाडी सरकार मुख्य दिवाण विठ्ठल माधव सबनीस यांस दूर करणार नाहीं. ही अटच राजाच्या मनाविरुद्ध होती पण राजा मूग गिळून गप्प वसला. गांवगन्नाचा वसूल चिठ्या न देतां होऊं घातला. संस्थानचें जकातीचें उत्पन्नहि साहेबानें ब्रिटिश फौज शांतता राखण्यास वापरल्याबद्दल ता. २५ सप्टेंबर १८३८ पासून आपल्याकडे घेतलें. आणि शेवटीं राजावर शांतता राखण्याच्या कामीं कमकुवत असा ठपका ठेविला आणि त्यास पदच्युत करून ता. १७ सप्टेंबरपासून संस्थानचा कारभार कं. सरकारनें पोलिटिकल एजंटच्या हातीं दिला. त्याच दिवशीं एक जाहिरनामा काढून वरील सुधारणा लोकांच्या निदर्शनास आणल्या. या सर्व प्रकारांमुळें सावंतवाडींत इंग्रजांविषयीं घृणा निर्माण झाली. जिकडे तिकडे सूडाची भावना पसरली. राजा इंग्रजांच्या आपमतलबी धोरणामुळें राज्यकारभारांत लक्षच घालीना. ही संधि साधून चळवळ्या सरदारांनीं आपल्या योजनांना मूर्त स्वरूप येण्यासाठीं गोव्यांत पलायन केलें. आणि तिथेंच वाडीचा ताबा मिळविण्याची योजना शिजविली. योजनेप्रमाणें वाडीचा किल्ला ताब्यांत घेण्याचें ठरलें. ठरलेला बनाव घडला तो दिवस ता. ५ नोव्हेंबर १८३८ चा होता. बंडाचा पुढारी आत्मो चौकेकर यानें १०० लोकांच्या मदतीनें सावंतवाडीच्या कोटावर अचानक हल्ला केला आणि कोट ताब्यांत घेतला. कोटांत दिवाणास कोंडून ठेवलें. बंडवाले बापूसाहेबास जाऊन भेटले. यावेळीं स्पूनर हा पोलिटिकल एजंट होता. त्याला ही बातमी कळतांच त्यानें लोकांची जमवाजमव केली व तो मुशीच्या दरवाजा-जवळ आला. तें पहातांच बंडवाले आर्काच्या दिंडीनें पळून जाण्याचा प्रयत्न करूं लागले पण त्यांच्या पुढान्यांपैकीं रामसावंत शिवसावंत तिरवडेकर यांना पकडले. बाकीचे तटावरून उड्या टाकून पळून गेले. पकडलेल्यांपैकीं १४ असामींस साहेबानें काळ्या-पाण्याच्या शिक्षा ठोठावल्या आणि त्यांची खानगी अहमदाबाद तुरुंगांत केली.

आपल्या सहकाऱ्यांना या शिक्षा ठोठावल्या गेल्या म्हणून पळून गेलेल्या बंडाच्या पुढान्यांनीं हातपाय गाळले नाहींत. उलट सूडाची भावना जास्तच फोफावली. चौकेकर यानें यावेळीं भोजसावंत माणगांवकर यास मदतीस घेतलें. गोव्यांतील कांहीं लोकांची मदत मिळविली. कांहीं वाडीचे लोक गोळा केले आणि ता. १९ डिसेंबर १८३८ रोजीं हणमंतगड किल्ल्याचा ताबा मिळविला. वाडींतील कोट घेण्यासाठीं वाडीनजीकचीं मेटें धरून मार्ग बंद केला. पोलिटिकल सुपरिन्टेन्डेंटनें या बंडवाल्यांवर सैन्य पाठविलें. या झटापटींत सैन्याच्या हातीं चौकेकर आदि बंडाचे पुढारी सांपडले. त्यांना गिरफ्तार केलें. बंडाचा एक पुढारी भोजसावंत गोळागोळींत ठार झाला. पकडलेल्यांपैकीं कांहींना काळ्यापाण्याची व बाकीच्यांना कैदेची शिक्षा देऊन त्यांचा निकाल लावला गेला.

दुसरा प्रसिद्ध बंडवाला फोंडसावंत तांबूळकर व त्याचे मुलगे हे छपून राहून सरकारास वरचेवर त्रास देऊं लागले. त्यांच्यासाठीं स्पूनरनें एक जाहिरनामा काढला :
“जर हे लोक हजर होऊन सरकारच्या स्वाधीन झाले तर त्यांस मागील अपराधाबद्दल

पूर्ण माफी देण्यांत येईल.” त्याप्रमाणे फोंडसावंत व त्याचे सात मुलगे हजर झाले. त्यांपैकी चार असामींनीं आळीपाळीनें वाडींत रहावे बाकीच्या चार जणांनीं कलंविस्त येथें राहून वतनाची व्यवस्था करावी, परवानगीशिवाय बाहेर कोठें जाऊ नये, रयतेपासून पैसा वसूल करू नये. अशा अटी घातल्या. अटी मान्य करून ही मंडळी त्याप्रमाणे ४ वर्षे चालली.

या मुदतींत साहेबच संस्थानचा कारभार हांकीत होता. त्यानें बऱ्याच सुधारणा केल्या. वसुलाचे सोईकरितां संस्थानचे तीन भाग पाडले. तीन मुलकी अंमलदार नेमिले. पण लोकांनीं पोलिस अंमलदारांना दाद दिली नाहीच. त्यांनीं आपले उद्योग चालूच ठेवले.

कोल्हापूरमधील १८४४ च्या गडकरी उठावाची पुनरावृत्ति इथेंहि झाली. कोल्हा-पुरांतील इतस्ततः पसरलेली बंडाळी इंग्रजांनें मोडून काढली. त्यासुळें त्यांस आपले अन्यायाचे हेतू साधण्यास अडचण झाली, अशी किती एक लोकांचीं मनें दूषित झालीं होती. ते लोक मनोहरगडास आले. हा किल्ला वेळगांवच्या नैऋत्येस ३५ मैलांवर आहे. त्यांस संस्थानांतील प्रसिद्ध बंडवाले फोंडसावंत व त्यांचे मुलगे जाऊन मिळाले. किल्ल्यांतील गडकरीहि सामील झाले. किल्ला बंडवाल्यांचा तळ झाला. नंतर १० ऑक्टोबर रोजीं ते किल्ल्याखालीं उतरून गोठोस गांवांत शिरले. तेथें गांवांतील प्रतिष्ठितांच्या घरांवर हल्ले चढविले. कुळकर्णी व गडाचे सबनीस यांच्या ताब्यांतील कागदपत्र जाळून टाकले. दुसऱ्या दिवशीं नेरुर गांवांत उतरले. तेथेंहि पहिल्याचीच पुनरावृत्ति झाली. आणि हाच कार्यक्रम त्यांनीं चालू ठेविला. जिकडे तिकडे जाळपोळ, लुटालूट, धान्यांचीं दुकाने, सराफांचीं दुकाने, इंग्रजांबद्दल ओलावा असलेल्या सावकारांचीं घरे, सर्व लुटलें गेलें. लोकांनीं कायदा आपल्या हातांत घेतला. या बंडवाल्यांच्या चाळ्यांस आळा घालण्याकरितां मेजर बेनब्रोच्या हाताखालील इंग्रजी तुकडीनें शिकस्त केली. पण त्यालाहि बंडवाल्यांनीं निजवलें. बंडवाल्यांना आतां आत्मविश्वासाची प्रचीति आली. राजघराण्यांतील पुरुषांनीं आपलं पुढारीपण करावं असें त्यांना वाटूं लागलं. गादीचे वारस अण्णासाहेब त्यावेळीं १६ वर्षांचे. त्यांचं मन वळविण्यांत बंडवाल्यांनीं यश मिळविलं. अण्णासाहेब १६ नोव्हेंबर रोजीं रात्रीं बंडवाल्यांस जाऊन मिळाले. किल्ल्यामध्ये जाऊन पोंहचतांच त्यांच्या सन्मानार्थ तोफांची सलामी दिली गेली. बंडवाल्यांना परमावधीचा आनंद झाला. अण्णासाहेबानें राजा पदवी धारण केली. कांहीं गांवांचा वसुलहि गोळा केला. गांवागांवांतून बंडाळ्या माजूं लागल्या. बंडवाले आतां एवढे प्रबळ झाले कीं त्यांनीं १० व्या पलटणीच्या अधिकारी वर्गास बोलणीं करण्यास पाचारण केलं. घुमाकूळ तसाच चालत राहिला. १८४५ मध्ये सबंध सावंतवाडी संस्थानांत अराजकी होती. ना कायदा, ना न्याय, ना निवाडा. बळी तो कान पिळी अशी स्थिति सर्वत्र झाली होती. ब्रिटिश सरहद्दीवरील नाकीं सुद्धां सुरक्षित नव्हतीं.

बंडाचा कळस

डोंगराळ मुलूख, जिकडे तिकडे दाट जंगल, त्यांत लपून रहाण्याची बंडवाल्यांस उत्तम सोय यामुळे अराजक कांहीं थांबलें नाहीं. बंडवाल्यांपैकीं सुमाना निकमनें मालवण व त्याच्या आसपासचा मुलूख आपल्या ताब्यांत ठेविला. उत्तरेला दाजी लक्ष्मणनें आपला जमाव जमवून प्रतिकाराची जोराची तयारी ठेवली आणि हिरसावंत डिंगणेकरनें रामघाट रस्त्यावरील मेडशी ठाण्यावर रोख धरिला. मनोहरगड येथील बंडवाल्यांनीं तर शिवापूर व शिरशिर्गे गांवच्या जंगलांत स्वतःचा एक दारू करण्याचा कारखाना तयार ठेविला होता. त्यासाठीं लागणाऱ्या सामानाचा पुरवठा देशावरून होत असे. अशा प्रकारच्या जय्यत तयारीमुळे चळवळ फोफावत होती. नवीन नवीन नेते निर्माण होत होते. त्यांनीं ब्रिटिश हद्दींतील वराड व पेंदूर या गांवचा वसूलहि गोळा केला.

उपाय

पण हळूहळू कं. सरकारनें ही सर्व परिस्थिति आपल्या कळ्यांत आणली. बंडाचा जास्त प्रसार होऊं नये म्हणून निरनिराळे हुकूम काढले. गांवकर, फौजदार, कुळकर्णी यांनीं एकत्र जमावें, आपल्या खेड्यांतील कोणी इसम गैरहजर होतील तर त्याबद्दल तपास ठेवावा, सर्व हत्यारें हजर करून घ्यावीं, शक्य तितकें आसपासचें जंगल तोडावें हे मुख्य हुकूम. त्याबरोबरच १८४५ जानेवारी १४ रोजीं लष्करी कायदा पुकारला. वेंगुर्ला, बेळगांव व मद्रास येथून लष्करी मदत मिळविली आणि सावंतवाडीच्या तीन भागांत तीन लष्करी तुकड्या ठेविल्या. तसेंच निरनिराळ्या ठिकाणीं बंडवाल्यांच्या पुढाऱ्यांस गुंतवून ठेवण्यांत यश मिळविलें. त्यांतील उल्लेखनीय म्हणजे रांगणा किल्ल्यावरील झोंबाझोंबी. इथं हळ्याप्रतिहळ्यांत बंडवाले गुंतून राहिले असतां क. औटरमने मनोहरगड घेतला. बंडवाल्यांस पिटाळून लावलें. त्यांपैकीं कांहीं गोवा हद्दींत बसले.

सर्वसाधारण जनतेकरितां एक माफीचा जाहिरनामा काढला. तसेंच ता. १३ फेब्रुवारी १८४५ रोजीं फोंडसावंत व त्याच्या मुलांना पकडून देण्याकरितां १००० व ३००० रु. चीं बक्षिसें जाहीर केलीं. तरी सुद्धां यांपैकीं एकासहि धरून देण्याची कोणाची छाती झाली नाहीं. बंडवाल्यास सामील झालेल्यांपैकीं जे लोक त्यांना सोडून पूर्ववत आपआपले धंदे सुरू करतील त्यांना माफी जाहीर केली. अण्णासाहेबाचा संस्थानावरील हक्क काढून घेतल्याचा पुकारा केला. त्याच्या स्वायत्ततेखालीं असलेला मुलूखाहि खालसा केला, कंपनी सरकारांत सामील करून घेतला. मात्र त्यांना सावंतवाडींत येऊन राहाण्याची मोकळीक दिली. त्यांच्या योगक्षेमाकरितां १०० रु. नेमणूक दिली. त्याप्रमाणें ता. २१ ऑगस्ट रोजीं ते सावंतवाडींत येऊन राहिले. १८५० मध्ये त्यांच्या कुटुंबियांना ठराविक तनखा देण्याचं ठरविलं. फोंडसावंताच्या धाकट्या मुलांना माफी दिली आणि सावंतवाडींत

येऊन राहाण्याची परवानगी दिली. परंतु नाना, बाबा व हनुमंत असे फोंडसावंताचे तिघे मुलगे गोव्यांतच राहिले. सरकारने त्यांजवर नजर राखली.

आधारः—पिंगुळकर, सावंतवाडी संस्थानचा इतिहास; Pre—1857 Records Ratnagiri District Vol. 2/1 (Poona Daftar); P. D. 1844 Vol. 23/28; P. D. 1849 Vol. 157/2340; P. D. 1846 Vol. 1850; Choksey, Malwan Residency Records.

८ कोल्हापूर गडकन्यांचा उठाव (१८४४)

कोल्हापूरने १ ऑक्टोबर १८१२ च्या तहाने कं. सरकारचे मांडलिकत्व पत्करले. १८२१ मध्ये राजा शहाजी गादीवर आला. तो उधळ्या होता. तरीपण इंग्रजद्वेषा होता. आपले सैन्य वाढविण्याचा उपक्रम त्याने सुरू ठेविला. तसेच संधि येईल त्यावेळीं इंग्रजाविरुद्ध उठाव करणाऱ्यांसहि त्याने गुप्त मदत केली. १८२४ मध्ये कितूरला उठाव झाला. कलेक्टर थॅकरे मारला गेला. त्यावेळीं सुद्धा शहाजी ऊर्फ बुवासाहेबांची गुप्त फूस या उठावाला असल्याचा वास इंग्रजांस आला होता. स्वतःच्या फौजेनिशीं त्याने आपल्या मांडलिकांना त्रास देण्यास सुरवात केली. वारंवार लुटालूट. त्यामुळे प्रजेने या गोष्टीचा धसका घेतला. हा धुमाकूळ थांबविण्याकरितां मग त्याज विरुद्ध सैन्य पाठविले आणि त्याचा परिणाम म्हणून कागल व सातारा या दोन्ही राज्यांतील बळकाविलेला मुलूख त्यास परत करावा लागला. ३० डिसेंबर १८२५ च्या कराराने राजा पुन्हा बांधला गेला.^१ कं. सरकारच्या शत्रूंना कोल्हापूरने कधींहि आसरा देऊं नये आणि गुंडापुंडांचा पाठलाग करून त्यांना चिरडून टाकावे व शांतता राखावी अशा दोन मुख्य शर्ती राजाने कबूल केल्या. पण ह्या तहास मुंबई सरकारने मंजुरी देण्याच्या अगोदर राजाने आपली सैन्यसंख्या कमी करावी आणि शांततेस धोका येईल असें कांहींच करूं नये अशा दोन अटी आणखीन जोडल्या. आणि तह २४ जानेवारी १८२६ रोजी मंजूर झाला.^२ पण राजाने पूर्वी दिलेली आश्वासने, तहांतील अटी या सर्वांवर पाणी सोडले. लुटालूट, सैन्यभरती वगैरे गोष्टी चालू ठेविल्या. पुन्हा येरे माझ्या मागल्या प्रकार सुरू झाले. तेव्हा ऑक्टोबर १८२७ मध्ये कं. सरकारने राजावर नवा तह लादला. सैन्यसंख्या कमी करणे, आणि कोल्हापूर व पन्हाळगड किल्ल्यांत ब्रिटिश सैन्य ठेवणे या दोन मुख्य अटी कबूल करविल्या. नेहमींप्रमाणे राजाने हो म्हणावे आणि आपले उद्योग चालूच ठेवावे असा कार्यक्रम शहाजी राजाने आपल्या मरणापर्यंत चालू ठेविला. तो १८३७ मध्ये मरण पावला.^३

शाहू राजाला दोन बायकांपासून दोन मुलगे होते. जिजाबाई व दिवाणबाई या त्याच्या

दोन राण्या. जिजाबाईंच्या मुलाचें नांव बाबासाहेब. (चवथे शिवाजी) व दिवाणबाईंच्या मुलाचें नांव चिमासाहेब. दोन्ही मुलें अल्पवयी. राण्यांनीं कारभार पहावयाचा पण राजाच्या मृत्युनंतर या दोन्ही राण्यांचें आपसांत पटेनासें झालें. त्याचा फायदा घेऊन करवीर कारभारांत इंग्रजांनीं हस्तक्षेप करण्यास सुरवात केली. तहांतील कलमामुळें त्यांनीं राज्यकारभार सुधारण्याकरितां दाजी कृष्ण पंडित यास कोल्हापूरचा दिवाण नेमिलें.^४ दाजी कृष्णाच्या हातांत कारभार गेलेला पाहून धाकट्या राणीस व तिच्या तंत्रानें चालणाऱ्या दरबारी मंडळीस कसेसेंच झालें. पण उघड कांहींच करतां येईना. दाजी कृष्ण पंडितनें राज्यकारभारांत बऱ्याच सुधारणा घडवून आणल्या.^५ पण या सुधारणा दरबारांतील बड्यांच्या इच्छेविरुद्ध झाल्या त्यामुळें कटुता वाढली आणि तिचा स्फोट १८४४ च्या गडकरी उठावांत झाला.

गडकऱ्यांच्या जमिनी गेल्या

मराठी राज्यांत किल्यांतील बंदोबस्त गडकरी ठेवीत असत. त्यांना त्याबद्दल तनखा मिळत असे. त्या त्या किल्यांच्या जवळपासच्या जमिनी त्यांच्याकडे तनख्यासाठीं लावून दिलेल्या असत. इंग्रजांचें राज्य आलें. सातारा गादीचें पुनरुत्थान होऊन राजा प्रतापसिंहाचा प्रेषक ग्रॅन्टडफ बनला. या ग्रॅन्टडफनें सातारा राज्यांतील जमाबंदीस नवीन धर्तीनें सुरवात केली. तीच पद्धति इतर मराठी संस्थानांत लागू केली. गडकऱ्यांना इतःपर किल्ला संरक्षणाकरितां जमिनी द्यावयाच्या नाहींत. कारण किल्ल्यांचें संरक्षण करण्याकरितां इंग्रजांना गडकऱ्यांच्या नोकरीची गरज नव्हती. त्यांना तसें कळविण्यांत आलें. मात्र ज्या जमिनी त्यांच्या जवळ होत्या त्या तशाच राहूं दिल्या आणि त्याचा जमीनसारा त्यांनीं सरकारांत भरावा असें ठरलें.

झालेल्या नवीन बदलास गडकऱ्यांनीं सकृत्दर्शनीं मान तुकविली. शेतसारा वसुलीकरितां दाजीबानें एका मामलेदाराची नेमणूक केली. याचें त्यांना फार वाईट वाटलें. त्यांचें म्हणणें—“दाजीबा राजाचा कारभारी. त्यानें आम्हांपासनें वसूल न्यावा. हा मामलेदार आमच्याहून कमी. त्यालाच आमच्या डोक्यावर बसविलें. हा आमच्यावर अन्याय आहे. आमचा अपमान आहे.” त्याप्रमाणें त्यांनीं कोल्हापूरच्या कारभाराला कळविलेंहि. पण दाजीबानें त्यांचें म्हणणें ऐकलें नाहीं. दाजीबा आपलें म्हणणें ऐकत नाहीं हें पाहून गडकऱ्यांनीं आपली तक्रार राजघराण्यांतील मंडळीकडे नेली. दरबारी मंडळीला तरी दाजीबाचं आणि त्याच्या पाठीराख्या कं. सरकारचं कुठें बरं पहावत होतं? त्यांनीं आपला कांहीं इलाज नाहीं असें सांगून असहाय स्थिति व्यक्त केली.

कारभारी आणि गडावरील गडकरी यांच्यांत पेंच निर्माण झाला. याचें पर्यवसान सामानगडावरील सामन्यांत झालें. सामानगड किल्ल्यांवरील हुजरे, कारकून व सैनिक यांनीं दाजीबानें पाठविलेल्या मामलेदारास वसूल देण्याचें नाकारलें. इतकेंच नव्हे तर मामलेदारांतर्फें आलेल्या माणसांनाहि चोपून काढलें. दाजीबाला हें कळतांच त्याचा राग

अनावर झाला. ह्या गडकऱ्यांना शिक्षा केलीच पाहिजे हें त्यानें ठरवून टाकलें. सामान-गडावरील गडकऱ्यांशीं दोन हात करून तो किल्ला खालीं करण्याच्या उद्योगास तो लागला. वेळगांवहून इंग्रजी सैन्य मागविण्यांत आलें आणि गडावरील किल्लेदारास खलिते पाठवून किल्ला खालीं करण्यास फर्माविलें. सामानगड किल्ल्यावर हल्ला करण्याकरितां कं. सरकारचें सैन्य बोलाविलें. १२०० शें सैन्याचा सुसज्ज ताफा कॅप्टन औटरम याच्या नेतृत्वाखालीं गडाच्या रोखानें आला.^१ त्याचा तळ गडाच्या पश्चिम बाजूनें पडून किल्ल्यास वेढा घातला गेला. किल्ला फारच मजबूत आणि अवघड ठिकाणीं होता. गडकऱ्यांनींहि आपल्या-परीनें लढ्याची सर्व तयारी केलीच होती. त्यांच्या जीवनमरणाचा प्रश्न होता. आग धुमसत होती. तिला फक्त वाचाच फोडावयाची होती. किल्ल्यावरील तोफा धडाड धडाड गर्जू लागल्या. गडकरी घारीसारखा इंग्रजांवर तुटून पडला. पहिल्याच धडाक्यांत कंपनीचे कांहीं सैनिक आणि अधिकारी गारद झाले.^{१०}

दाजीवा स्वतः या सामन्यांत होता. त्यानें इंग्रजी तुकडीचा धुव्वा उडालेला पाहिला. आणि तो परत कोल्हापुरास आला. आल्यानंतर त्यानें गडकऱ्यांची शक्ति हिरावून घेण्याचे उपाय योजण्यास सुरवात केली. प्रथमतः मान्याच्या जागीं ठेवलेल्या किल्ल्यावरील सर्व तोफा खालीं आणण्याचा हुकूम त्यानें दिला. सरकारच्या ऑर्डिनन्स खात्यांतील नोकरांना हा हुकूम होता. हुकूम मिळतांच त्यांनीं दाजीवाला विनयानें सांगितलें, “या तोफा आज कैक वर्षे राजाच्या परवानगीनेंच किल्ल्याच्या बुरुजांवर खड्या आहेत. त्या तुमच्या अधिकारांत आम्ही खालीं आणूं शकत नाहीं.”^{११} यावर दाजीवानें या तोफांचीं अणकुचीदार टोके छाटण्याचा हुकूम दिला. पण तोहि त्या लोकांनीं मानला नाही. तेव्हां त्यांना पकडण्याचा धाकदपटशा दाखविण्यांत आला. पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही.^{१२}

प्रतिसरकारची स्थापना. दाजीवाला पकडलें.

ऑक्टोबर १८४४ मध्ये बंडवाल्यांनीं दाजी पंडित कारभान्याला कैद करून शहराचा ताबा घेतला. वेळगांवशीं असणारा पोस्टाचा संबंध तोडून टाकला. सुभाना निकम ५०० बंडवाल्यांसह सामानगडला गेला आणि पंचगंगेशीं असलेले दळणवळणाचे सर्व संबंध तोडून टाकले. बंडवाल्यांनीं पन्हाळा किल्ला आणि पावनगड हे दोन्ही आपल्या ताब्यांत घेतले. रावजी वाकनीस आणि दिनकरराव गायकवाड यांनीं बंडाचा झेंडा उभारला आणि कोल्हापूर शहराभोंवतीं रक्षक ठेवून सर्व दळणवळणावर ताबा मिळविला. बंडवाल्यांनीं सैनिक जमा केले आणि पुष्कळ लोक त्यांना साहाय्य करूं लागले.^१

विशालगडचे लोकहि ह्यांना सामील झाले. चिकोडीचा खजिनाहि त्यांनीं लुटला. लुटतांना सरकाररक्षक मारले आणि कैद्यांची सुटका केली. तसेंच सरकारी कागदपत्रहि जाळले. सरकारी अधिकारी या जागेतून पळून गेले.^{१४}

सामानगडचा किल्ला बंडखोरांनीं १३ ऑक्टोबर १८४४ च्या सकाळीं ताब्यांत घेतला. नोव्हेंबर १२ ला कर्नल ओव्हॅन्स सातारा सोडून कोल्हापूरला येण्यास निघाला. पण वाटेत त्याला बंडखोरांनीं पकडलें आणि कैदी म्हणून पन्हाळा किल्ल्यामध्ये नेऊन ठेवलें.^{१५} त्याला ब्रिटिश फौजांनीं कांहीं दिवसांनीं सोडविल्यावर तो २५ जानेवारी १८४५ ला सातार्यास जाऊन आपल्या कामावर हजर झाला.^{१६} इंग्रजांनीं या बंडाचा बीमोड नेहमींच्या पद्धतीनें केला आणि थोडक्याच दिवसांत बंडखोरांचा पराभव करून सर्वत्र स्थिरस्थावर केलें.

आधार : (१-६) Pre. 1857 Records (Peshwa Daftar) Kolhapur Vol. 1/2 (७-१२) P. D. 1844 Vol. 74/1607 pp 168-187 (१३) कित्ता p. 338 (१४) कित्ता p. 347 (१५) कित्ता p. 328 P. D. 1844 Vol 1612 p. 749 (१६) कित्ता p. 481.

स्वातंत्र्यसमरांतील महाराष्ट्र

कोल्हापूर

बंगाल रेजिमेंट या देशी सैनिकांच्या तुकडीनें भरतभूची इंग्रजांच्या कचाट्यांतून मुक्तता करण्यासाठीं रणशिंग फुंकलें. या निनादाला उत्तर भारतानें किती तेजस्वितेनें साथ दिली तें आतां सर्वश्रुत आहे.

पण या वेळची महाराष्ट्राची स्थिति काय होती ?

सातारा राज्य १८४८ सालांत खालसा झालेलें, निजाम इंग्रजांचा दोस्त बनलेला. कोल्हापूर, सांगली, कुसुंदवाड वगैरे छोटें संस्थानिक ह्यात होते पण इंग्रजांविरुद्ध जाण्या-इतका त्यांच्यांत दम नव्हता. असें असतांही या आगीनें महाराष्ट्रांत पेट घेतला हें नाकारतां येणार नाही. त्यावेळची महाराष्ट्रांतील जनशक्ति दुभंगलेली होती. सातारा राज्य इंग्रजांच्या मेहरबानीनें १८१९ मध्यें राजा प्रतापसिंहास मिळालें. १८३८ पर्यंत त्याचा कारभार त्यानें इंग्रज पोलिटिकल एजंटच्या साहाय्यानें ठीक केला. पण याच कालांत त्यानें जातीय वादाला फाजील महत्त्व दिलें. राजा असून त्यानें एका पक्षाची बाजू घेतली आणि ब्राह्मण—ब्राह्मणेतर वादाचें वादंग माजलें.

अशा स्थितींत त्यावेळीं महाराष्ट्र 'थंडगोळा' होऊन पडला होता असें म्हणायला हरकत नाही. तरीपण महाराष्ट्र—मन आंत पारतंत्र्याच्या तापानं एकसारखं जळत होतं. तें संधीची वाट पहात होतं. ती संधी १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धानं आली. रंगो बापूजी सातारकरांचा वकील त्यावेळचा मोठा कारस्थानी माणूस. त्यानें ही ज्वाला महाराष्ट्रांत पेटवून महाराष्ट्र इंग्रजांच्या तावडींतून सोडवायचा निश्चय केला. त्याप्रमाणें त्यानें प्रयत्नहि केला पण तो अयशस्वी ठरला.

कोल्हापूरचा प्रयत्न

दुसरा प्रयत्न कोल्हापूरचा. कोल्हापूरची गादी शिवछत्रपति शाखेपैकीं. कोल्हापूरचा राजा बाबासाहेब १८३८ मध्यें वारला त्यावेळीं त्यास दोन अल्पवयी मुलगे होते. इंग्रजांनीं दोघांपैकीं एकालाहि गादीवर बसवलं नाही. फक्त एक मिनिस्टर नेमला आणि त्यानं बेळगांवीं असलेल्या इंग्रज पोलिटिकल एजंटच्या आधिपत्यांत वागायचं असं ठरवलं.

लागलीच इंग्रजांनी स्वतःच्या पथ्यावर पडणाऱ्या नवीन सुधारणा घडवून आणण्यास सुरवात केली. पूर्वी सर्व किल्ल्यांवर शिबंदी असे. ती पोलिटिकल एजंटने आपल्या अधिकाराखाली काढून टाकली. साहजिकच दरबारी लोकांना हे पसंत पडले नाही. लोकांच्या मनांत त्यामुळे कटुता निर्माण झाली. ह्या शिबंदीतील सैनिक गडकरी होते. त्यांना शिवकालापासून किल्ल्याच्या रखवालदारीबद्दल किल्ल्याच्या आसमंतांतील जमीन-जुमला वहिवाटीस मिळालेला. शिबंदी गेल्यानंतर जमिनी तरी कशा रहाणार? त्याहि गेल्या. साहजिकच या लोकांनी इ. स. १८४४-४५ मध्ये बंड केले. या बंडाचा पुरा मोड झाला आणि कोल्हापूरला पोलिटिकल सुपरिटेंडेंट नेमण्यांत आला. विधवा राणी-बंडाचा झेंडा तिने उचलला असा समज तिच्याबद्दल निर्माण झाला होता. तिला पुण्यास नेऊन ठेवण्यांत आले. हे बंड सावंतवाडीतसुद्धा झाले. या बंडाचा मोड करण्यास लागलेल्या खर्चाचा भुर्दंड १।३ सावंतवाडी दरबार व २।३ कोल्हापूर दरबारवर इंग्रजांनी लादला. हा खर्च म्हणजे कोल्हापूर राजाने घेतलेले रें. ५ दराचं कर्ज असे समजण्यांत यावे असे त्यांनी ठरवून दिले. राज्यकारभाराच्या अतिखर्चिक व्यवस्थेमुळे हे कर्ज फिटणे शक्य नव्हते. आणि कर्ज फिटेपर्यंत राजाला गादीवर बसवायचं नाही असं ठरवून टाकलेलं! यामुळेच लोकांचा संशय दुणावत चालला की, राजाच्या हातांत आतां राज्यकारभार येतच नाही. या संशयामुळे दरबारी मडळींचीं मने कटाकडे अनुकूलता दर्शवू लागली आणि ही कटु मने पुढे कोल्हापूरच्या गादीवर गायकवाडांच्या साहाय्याने राजा आला तरी तशीच राहिली.

ताईबाईसाहेबांचा हस्तक

हां हां म्हणतां १८५७ उजाडले. नानासाहेब पेशव्यांचे दूत दक्षिणेतहि वावरू लागले. कोल्हापूर दरबारी व सैनिकांना निरोप देणे, आणणे, हीं कामे सुरू झालीं. कोल्हापूर महाराजांस भेटून त्यांना आपलेसे करण्याचें काम ग्वाल्हेरचे ज्योतिराव उर्फ भाऊसाहेब घाटगे या गृहस्थाकडे सोंपविण्यांत आले.^१ ही स्वारी कोल्हापुरास जून १८५७ मध्ये आली. त्याने धाकटे राजे चिमासाहेब यांची भेट घेऊन त्यांना चांदीची मूठ असलेली आणि मौल्यवान किंमतीचं पात असलेली तलवार भेट दिली. त्या तलवारीवर नक्षीदार अक्षरांत लेख कोरलेला होता. ती तलवार ग्वाल्हेरहून आलेली होती. याचवेळीं नानासाहेब पेशव्याने चिमा साहेबांच्या भेटीस पाठविलेला इसम कोल्हापुरांत हजर होता. त्याने दिवसा बुध्वा शहराबाहेर जायचं अन रात्री राजाला भेटायचं असं ठरलं. त्याची राजाशीं गांठ ह्या घाटगेनच घालून दिली. हा इसम पुण्यास पेन्शन खात असलेल्या कोल्हापूरच्या विधवा राणी ताईबाई साहेबांचा हस्तक होता असें मागाहून उघडकीस आले.^२

बळवंतराव नाईक निंबाळकर या सरदारांचंहि साहाय्य या कामीं घेण्यांत आले. हा गृहस्थ सातारा व कोल्हापूर या दोन्ही राज्यांतून जहागीर म्हणून कांहीं गांवे उपभोगीत

होता. याची २७ व्या पलटणीच्या आसमंतांत सारखी येजा चालू होती. यानेंच त्या पलटणीस उठाव करण्यास उद्युक्त केलें असें मागाहून उघडकीस आलें. अन् जेव्हां त्यास वाटलें कीं, आपण व्यवस्थित दारु भरलेली आहे, आतां स्फोट होण्याचा अवकाश ! तेव्हां तो उठावाच्या अगोदरच ग्वाल्हेरला निघून गेला. ^९ हा त्याचा उद्योग मागाहून उघडकीला आल्यावर इंग्रजांनीं त्यांचीं नेज आणि बुडावर हीं दोन गांवे जप्त केलीं.

धाकटे राजे चिमासाहेब याजकडूनहि गुप्त माणसांची येजा सैनिकांकडे सुरू झाली. ^६ प्रमुख नागरिकांनींहि या सगळ्या बनाव्यास आपला मूक पाठिंबा दिला. त्यांतच मुंबईहून प्रसिद्ध होणारी 'वर्तमानदीपिका' आणि 'वृत्तसार' हीं दोन मराठी वृत्तपत्रे उत्तरेकडील उठावाच्या भडक बातम्या देऊं लागलीं ^७ व प्रत्यक्षपणें दक्षिणेंतील सैनिकांना चेतवूं लागलीं. नानासाहेब पेशवा लवकरच फौज घेऊन दक्षिणेंत येणार असल्याची भित्तिपत्रे पुण्यांत आढळलीं. ^८ यावरूनहि अफवांना ऊत आला. यांतच इंग्रज या वर्षी बुडणार असं भाकित कोणी केलें होतें. तेंच खरं ठरणार असेंच सैनिकांना वाटूं लागलें. ^९

३१ जुलैची रात्र

कोल्हापुरांत सशस्त्र उठावाची पूर्ण तयारी झाली. २७ व्या पलटणींतील २०० शिपायांनीं ३१ जुलै रात्री 'मारो फिरंगिको' अशा आरोळ्यांत मे. रोलंड आदि मिलिटरी अधिकाऱ्यांच्या निवासस्थानांवर हल्ला चढविला. ^{१०} पण या हल्ल्याची कुणकुण इंग्रज लोकांना अगोदरच लागल्यामुळे सर्व इंग्रज अधिकाऱ्यांनीं रेसिडेन्सीमध्ये आश्रय घेतला. ^{११} तिथं त्यांना कोल्हापूर लोकल इन्फंट्री, सदर्न मराठा घोडेस्वारांची एक तुकडी आणि राजाची खाजगी संरक्षक सेना यांचा आधार मिळाला. निवासस्थानें निर्मनुष्य पाहून क्रांति सैनिकांचा पुढारी रामजी शिरसाट यानें सैनिकांस खजिना लुटण्यास बजाविलें. ^{१२} त्यांनीं सैन्यखजिना लुटला, दारुगोळा ताब्यांत घेतला व कॅटोन-मॅट बक्षारहि लागलीच लुटून फस्त केला. आतां हें क्रांतिसैन्य कोल्हापूर शहराच्या दिशेनें निघालें. शहराच्या वेशीपार्शीं येतांच त्यांना शहराचे दरवाजे बंद आढळले. ^{१३} आपणाला विरोध होत आहे असं पाहून या शूर वीरांनीं आपला तळ 'पागा' या जागीं दिला. रात्र तेथेंच घालविली. त्या रात्री त्यांनीं आपले वेत निश्चित केले. ^{१४} सकाळीं ५ च्या सुमारास सुमारे १२५ सैनिक राजाच्या भेटीस निघाले. ^{१५} पण राजानें शहराचे दरवाजे उघडण्याचें नाकारून त्यांना आंत घेण्याचें नाकारलें. ^{१६} तेव्हां ते सैनिक राधाकृष्णाच्या देवळांत शिरले. ^{१७} सकाळीं कर्नल मोर्घमननें आपल्या हाताखालील बाजारबुणग्यांसह 'पागे' वर हल्ला चढविला. पण त्या शूर सैनिकांनीं कॅ. मोर्घमला पाणी पाजलें. त्याला हात हालवीत परत जावें लागलें. ^{१८} पण परततां परततां मोर्घमननें कांहीं क्रांतिसैनिकांना पकडण्यांत यश मिळविलें आणि राहिलेल्यांना शहरांत पळून जातां येऊं नये अशी तजवीज केली. ^{१९}

दुसऱ्या रात्री (ता. १ ऑगस्टला) क्रांतिसैनिकांनी पाग्याची जागा सोडली आणि ते फोंडा घाटाच्या दिशेने चाल करू लागले.^{२०} दुर्दैवाने क्रांतिकारकांना झांशीच्या राणी, तात्या टोपे किंवा नानासाहेबांसारखा धैर्याचा मेरू असा पुढारी लाभला नाही. रामजी शिरसाटचें नेतृत्व अपुरं पडत होतें. तरीपण त्यांना आपल्या यशाची आशा वाटत होती. दुसऱ्या दिवशीं हें सैन्य सोळुंकर गांवीं आलें.^{२१} तिथें त्यांना तीन इंग्रज अधिकारी भीतीनें सैरावैरा पळत असलेले दिसले. रामजी शिरसाटनें आपल्याकडून खोटी होऊं दिली नाही. त्यांना पकडण्यांत आलें, आणि कंठस्नान घातलें गेलें.^{२२}

पहिल्या उठावाची समाप्ति

३ ऑगस्टला ले. केर याच्या आधिपत्याखालीं सातान्याहून खाना झालेलें सैन्य कोल्हापूरला पोहोचलें. पुण्याहून सुद्धां दोन गोऱ्या पलटणी अन् दारुगोळा ह्या उठावाच्या शमनार्थ पाठविण्यांत आला. गोऱ्यांची एक तुकडी बेळगांवच्या बंदोबस्ताला निघाली. तिला तळकोंकणांत क्रांति सेनेपैकीं कोणी जाऊं नये म्हणून प्रतिकारार्थ वाघोठण्याला ठेविलें. कोंकणांत जाणाऱ्या रस्त्याची मारगिरी अशा रीतीनें केल्यामुळें इंग्रजांना पुढील कार्य सोपें गेलें. तरीपण ह्या गोऱ्या लोकांच्या हातावर तुरी देऊन कांहीं सैनिकांनीं अन्य मार्गानें कोंकणांत उतरण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांचा तो प्रयत्न फसला. ते पकडले गेले. हा वेळपर्यंत क्रांति सैनिकांनीं लोकांचा उठाव करण्याचा प्रयत्न केला. जनतेची मुग्ध सहानुभूति त्यांना होतीच. पण त्याचा काय उपयोग ? ज्याच्या हातीं सत्ता होती तो राजाच मुळीं त्यांच्याविरुद्ध शत्रूला साहाय्य करित होता. त्यामुळें सैनिकांचा नाइलाज झाला. कांहींनीं जंगलाचा आश्रय घेतला. तर कांहींनीं दुसऱ्या रात्री पागेमध्ये धरणें धरलें. पागेकडे जायला एकच चिंचोळी वाट होती. तीच वाट सैनिकांनीं रोखून धरली होती. या वाटेवरच सदर्न मराठा घोडदळानें हल्ला चढविला. त्यांना राजसैन्याच्या गोलंदाजांनीं साहाय्य दिलें. घनचकर लढाईस सुरवात झाली. रणशूर लढवय्ये प्रयत्नांची शिकस्त करित होते. प्रयत्नांचा हिमालय करून त्यांनीं दुपारपर्यंत हल्ल्याला तोंड दिलें पण राजाचे गोलंदाज साक्षात् आग ओकूं लागले. धुडुम् आवाजानें तोफा गर्जू लागल्या. यापुढें क्रांतिकारकांचा निभाव लागेना. गोलंदाजीचा मारा एवढा जबरदस्त होता कीं त्यामुळें बरेच सैनिक कामास आले.^{२३} बाकी राहिले त्यांना नाइलाजास्तव इंग्रजांच्या स्वाधीन होणें भाग पडलें. झालें !! कोल्हापूरच्या या पहिल्या उठावाची समाप्ति झाली. इंग्रज सरकारनें ग्रँट जॅकब या गृहस्थास स्पेशल कमिशनर म्हणून कोल्हापुरास पाठविलें होतें. त्यानें पकडलेल्या क्रांतिकारकांच्या संहारास प्रारंभ केला आणि २७ व्या पलटणीस निःशस्त्र केलें.^{२४}

रत्नागिरी, बेळगांव

या कोल्हापूर उठावाच्या वार्तेने रत्नागिरीस त्यावेळीं असलेले गोरे लोक गर्भगळित

झाले. त्यांच्या संरक्षणाकरितां पलटणींतील २५० काळे लोक ठेवले गेले. पण त्यांच्यावर गोऱ्यांचा विश्वास नसल्यामुळे सर्व गोरे लोक रत्नागिरीहून मुंबईस आले. दरम्यान एक इंग्रज तुकडी रत्नागिरीला पाठविण्यांत आली आणि तिच्या आगमनानंतर काळ्या पलटणींतील लोकांना निःशस्त्र करून त्यांच्याकडून त्याच अवस्थेत काम करून घेण्यांत येऊं लागले.^{२५}

वेळगांवचा बंदोबस्तहि इंग्रजांना करावा लागला. यावेळीं पाऊस जोरांत सुरू झाला होता. वेळगांवला रत्नागिरीवरून समुद्रमार्गे मदत पाठविणें धोक्याचें होतें. म्हणून इंग्रज सरकारनें गोवा सरकारची मदत घेतली. पोर्तुगीज सरकारनेंहि मित्रत्वाच्या भावनेनें इंग्रजांस खुशीनें हात दिला. गोवा हद्दींतून गोरे सैन्य वेळगांवला आले. आणि याच तुकड्यांचे बळावर वेळगांवच्या ५ व्या पलटणींतील क्रांतिसैनिकांचा समाचार घेण्यांत आला. त्यांच्या सूत्रधारांना त्यांच्या सोबत्यांसह चौकशीचा फार्स करून बंदुकीनें यमसदनास पाठविलें. या सर्व घडामोडीमध्ये रत्नागिरी, सावंतवाडी आणि धारवाड या ठिकाणीं उठाव होऊं नये याची तजवीज करणें इंग्रजांना भाग पडलें.^{२६}

शिरसाटला पकडण्यासाठीं बक्षीस

सावंतवाडीवद्दल त्यांना जास्त धुगधुग होती. कारण कोल्हापूरच्या क्रांतिसैनिकांचा पुढारी रामजी शिरसाट हा हातावर तुरी देऊन निसटला होता. त्याला जिवंत पकडणें किंवा त्याचा नायनाट झालेला ऐकणें हें पहिलें काम इंग्रजांना करायचें होतें. त्याचा शोध लावण्याकरितां इंग्रज सरकार जंग जंग पछाडू लागले. त्याचा शोध लावून देणारास ३०० रु. चें रोख बक्षीस दिलें जाईल असें कोल्हापूर आणि सावंतवाडी येथील सुपरिटेन्डंटनीं जाहीर केलें.^{२७} रामजी शिरसाटनें मात्र कोणासहि बक्षीस मिळू दिलें नाहीं. तो सारखा फिरत होता. सावंतवाडी संस्थानच्या दऱ्याखोऱ्यांतून आणि गावांगावांतून त्याची भ्रमंति सुरू होती. असाच एक दिवस तो कुडाळ पेट्यांतील पावशी गांवीं वस्तीस असल्याचा सावंतवाडी पोलिसांना सुगावा लागला. पोलीस त्याचा मागोसा घेत पावशी गांवीं आले. पोलिसांची चाहूल लागतांच त्यानें जंगलचा रस्ता सुधारला. पोलीसहि त्याच्या पाठीवर जंगलांत गेले. कोंकणचीं जंगले, झाडी किरर ! इकडचा माणूस तिकडे दिसणें कांहीं ठिकाणीं महाकठीण. अशा स्थितींत त्या पोलिसांनीं रामजी शिरसाटची चाहूल लागतांच गोळ्या सोडल्या. आणि याच गोळ्यांनीं रामजी शिरसाटचा निकाल लागला.^{२८}

प्रजा असंतुष्ट कां ?

अशा रीतीनें पहिल्या उठावाच्या सूत्रधाराचा व सहकार्यांचा संहार केल्यावर कर्नल ग्रँट जॅकबनें या उठावाचें उगमस्थान कोटें आहे याचा छडा लावण्याचा प्रयत्न केला.

त्यांत त्याला असें दिसून आलें कीं प्रजा इंग्रजी राज्यकर्त्यांवर नाखूष आहे त्याच कारण चरबीचीं काडतुसें हें नसून छत्रपतींची सातारा गादी नष्ट केली हें होय.

त्या वेळचा मुलकी बंदोबस्त एवढा खिळखिळा झाला होता कीं राज्यांतर्गत पोलिसांवर विश्वास ठेवण्यास इंग्रज सरकार तयार नव्हतें. म्हणून जेकत्र मुंबई सरकारकडे जादा सैनिकी कुमकेची याचना करीत होता.^{२९}

या उठावाच्या बनाव्यास कुठून सुरवात झाली याचा छडा अखेरीस ग्रॅन्ड जेकत्र यास लागला.

गोविंद दळवी या २८ व्या तुकडींतील प्रायव्हेटनें ही सर्व माहिती यावरून साहेबाला दिली. उठावाच्या पूर्वी ४।५ महिने अगोदर पलटणींतील १२ अधिकारी आणि कांहीं प्रायव्हेट पुण्याला झील शिकण्यास गेले. त्यांपैकीं एकजणानें सेन दीन ह्या चौथ्या पलटणींतील सुभेदारास कळविलें कीं, आम्हांस गाईच्या चरबीचीं काडतुसं वापरायला दिलीं आहेत. ही बातमी सैनिकांच्या वस्तींत कर्णोपकर्णीं झाली. आपल्या धर्माचें काय होणार? ही चिंता हिंदु-मुसलमान या दोघांसहि सारखी भेडसावूं लागली. त्यांना वाटूं लागलं कीं, आपणास आपला परमप्रिय धर्म सोडून द्यावा लागून लवकरच आपण एकधर्मी होणार. त्यांत कांहींनीं तर त्वेषानें बोलून टाकलं कीं चरबी लावलेलीं काडतुसें तोडून आपण आपला प्रिय धर्म सोडण्यापेक्षां मेलेलं काय वाईट?^{३०} या एकाच विचारानें प्रेरित होऊन त्यांतून मार्ग काढण्याकरितां चौथ्या पलटणींतील सुभेदार सेन दीन, ग्रेनेडिअर कंपनींतील सुभेदार इमामखान, प्रायव्हेट राम शिरसाट, महादेव चव्हाण, साबाजी पवार, बाबाजी ठाकूर अन् हवालदार शिवा मुकुंद सावंत हे लोक सुभेदार दाउदवेगच्या घरीं जमायला लागले. तिथं त्यांचीं खलवतें होऊं लागलीं. त्यांतच शुभ्र घोड्यावर आरूढ होऊन एक मराठा गडी बॅरॅकमधून शहरांत व शहरांतून बॅरॅकमध्ये वारंवार जाऊं येऊं लागला.^{३१} त्यानं राजाच्या धाकट्या बंधूच्या खाजगी कारभान्याची भेट घेतली अन् त्याची संमति अन् सहकार्य आपल्या कार्यांत मिळेल याचें आश्वासन मिळविलं. बनाव एवढ्या थराला गेला कीं ह्या कृत्याबद्दल आपणास आनंद होतो व आपण ह्या रेजिमेंटची काळजी घेऊं अशा प्रकारचं लिखाण महाराजांकडून मिळवूं अशी सुभेदार सेन दीन याला आशा वाटू लागली. फौजेतील जो तो उठावाला उत्सुक झाला इतकेंच नव्हे तर वेळगांवच्या लष्करी तुकडीनेंहि एकाचवेळीं उठाव करायचा असें ठरलें. १० ऑगस्टला नवीन चरबी लावलेलीं काडतुसं वांटणार तेव्हां तोच उठावाचा दिवस ठरला. याच कामगिरीवर बडोद्याहून एक मुसलमान जासूद आला. त्याचं काम फक्त सहकार्यानें आंदोलन तडीस नेण्यासंबंधींची योजना आंखणें हें होतें. पण कोल्हापूरला मीरतचीच पुनरावृत्ति झाली आणि ठरलेल्या तारखेच्या अगोदर म्हणजे ता. ३१ जुलैला उठाव झाला. उठाव झाल्यानंतर चवथ्या पांचव्या दिवशीं हा इसम पकडला गेला आणि इंग्रजांनीं चौकशीचा फार्स करून त्याची रवानगी खुदांघरीं केली^{३२}.

(१५-१७) PD 1857 Vol. 31 pp. 157-159 (१८.१९) PD 1857 Vol. 26 p. 183-84 (२०-२२) कित्ता p. 184-85. PD 1857 Vol. 31 p. 189. (२३-२४) PD 1857 Vol. 26 pp. 181-186. (२५-२६) कित्ता pp. 187-189 (२७) PD 1857 Vol. 27 p. 576 (२८) PD 1857 Vol. 31 p. 13 (२९) PD 1857 Vol. 32 p. 451 (३०-३१) PD 1858 Vol. 24 pp. 245-250 (३२) कित्ता p. 241.

कोल्हापूरची दुसरी सलामी

पहिल्या उठावाचा शेवट वाईट रीतीने झाला तरी लोकांच्या हृदयाची जळजळ कांहींच कमी झाली नव्हती. उलट क्रांतिसैनिकांची वाट लागलेली ऐकून स्वाभिमानी मराठ्यांच्या अंगाचा सूडाच्या भावनेने तिळपापड होत होता. पण इतक्यांत उघड कांहींच करतां येण्यासारखे नव्हते. राजा चिमासाहेब मोठा धीराचा माणूस. धिप्पाड शरीरयष्टीचा, उत्साही, शिवरायाचा खरा वंशज आणि जनतेचा लाडका असे त्याचे वर्णन क. अँवट करतो. त्याने क्रांतिकारकांना आश्वास दिले होते पण इंग्रजांशी इमानदारी दाखविणाऱ्या आपल्या भावाविरुद्ध उघड बंड त्याला करायचे नव्हते. सैनिकांनी उठाव करावा आणि परस्पर यशस्वी व्हावं, आपली मूकसंमति ह्या कृत्याला आहे असाच चिमासाहेबांचा मनसुबा असावा. पण चिमासाहेबांस हालवून जागे करणारे १३ सप्टेंबरचे पत्र विथूरहून आले. त्यांत त्याला पहिल्या उठावाच्या वेळीं तुम्ही कांहींच केलं नाही याबद्दल दोष देण्यांत आला आणि आतांतरी तुम्ही सहकार्य करा, शिंद्यांची फौज, बैजाबाई वगैरे सर्व लोक आम्हांस अनुकूल आहेत. तेव्हां कृपा करून तुम्ही स्वस्थ बसू नका, इंग्रज हे घातकी आहेत, त्यांच्यांत खरेपणा नाहीच. आम्ही आमची शिरे तळहातावर घेऊन इथं सज्ज आहोत असा त्यांत मजकूर होता. दुसरे पत्र पुण्याचे.^३ कोल्हापूरची राणी म्हणजे बडोदा गायकवाडांची मुलगी (कोल्हापूरच्या राजाला दिलेली) कोल्हापुरास आपल्या नवऱ्याकडे जात असतां वाटेत पुण्यास तिने नवऱ्याच जणांना मुलाखती दिल्या. कोल्हापूरच्या बंडवाल्यांना स्वतः ती माहिती पुरविणार आहे अशी बातमी मि. रोझ-सातान्याचे मॅजिस्ट्रेट-यांनी ग्रॅन्ड जॅकबला कोल्हापुरास कळविली. डाव टाकून या गोष्टीचा छडा लावण्याकरतां कॅप्टन जॉन शिनेदार याची नेमणूक झाली. त्याने एका माणसाला पकडले. पण लागलीच त्या माणसाने स्वतः जवळील पत्र तोंडांत घालून ते गिळण्याचा प्रयत्न केला. पण अर्धवट चघळलेले पत्र त्याच्या घशातून बाहेर काढवले. त्यांत काय होते ? ते राजाच्या खाजगींतील नोकराकडे देण्याकरितां पुण्याहून दिले गेले होते. अशा प्रकारची गुप्त सूत्रे हालत होती. अशीं पत्रे पाठवूनच हे क्रांतिकारक थांबले नाहीत. अप्पा फडणीस, राजाचा कारभारी आणि तात्या मोहिते हा राजाचा खाजगी सेवक यांना आपल्याकडे वळविण्यांत त्यांनी यश मिळविले.^४ यांत

पन्हाळ्याचे गडकरीहि सामील झाले. कोल्हापूर शहर हस्तगत करून राजवाडा ताब्यांत व्यायचा अशा प्रकारची योजना आंखली.

कोल्हापूरवर हल्ला

या सगळ्या बनाव्याची बातमी इतकी गुप्त राखली गेली कीं एका बातमीचा दुवा दुसरीकडे न समजण्याची खबरदारी घेतली गेली.^५ ज्याला जो आदेश मिळेल त्याप्रमाणें त्यानें वागायचें, इतर चौकशी करायची नाहीं असेंच जणूं काय ठरलेलं. मागील कृत्यापासून यावेळीं त्यांनीं धडा घेतला होता. शहरांतील लोक तर या उठावाला तयारच होते. मराठे सैनिकहि या बनाव्यास सामील होण्यास उत्सुक होते. ऑक्टोबर महिना इंग्रजांनीं मुंबईतील उठावाची व्यवस्था लावण्यांत घालविला. त्याच्या बातम्या या लोकांना समजल्या. त्याच महिन्यांत उठाव करावा असें कांहीं जणांचें मत पडलें. पण पूर्ण तयारी झाल्याशिवाय आपण उठाव करायचा नाहीं असें सूत्रचालकांनीं ठरविलें. नोव्हेंबर महिनाहि असाच गेला. डिसेंबर महिना उजाडला. क्रांतिकारकांच्या हालचाली जोरांत सुरू झाल्या. ५०० लोक कोल्हापूरपासून १० मैलांवर असलेल्या स्थळीं रानांत जमा झाले अन् त्यांनीं ता. ४ ला रात्रीं कोल्हापूर ताब्यांत घेण्याचा निर्णय घेतला.

त्याच रात्रीं जमावानें शहरावर हल्ला चढविला. शहराभोंवतीं तट होता. तटाला भलेभक्कम दरवाजे होते. बाहेरून शहराचें संरक्षण क. ग्रॅन्ड अॅबट आपल्या युरोपियन साथीदारांसह करीत होता. क्रांतिकारकांनीं अॅबटला चकविण्याची एक नवीन शकल काढली. मराठ्यांच्या गनिमी काव्याचा यावेळीं त्यांनीं अवलंब केला. क्रांतिकारक शिड्या लावून पटापट तटावर चढले आणि त्यांनीं थोडीशी लुटूपुटीची लढाई करून राजवाड्याचा ताबा घेतला. राजवाड्याचा ताबा घेतल्याबरोबर शहरहि ताब्यांत आल्यासाखेंच झालें. सर्व दरवाजे ताब्यांत घेण्यांत आले. त्यावर सैनिकांच्या चौक्याही बसल्या. पण फितुरीनं दावा साधला. अॅबटला याची खबर कोणीतरी दिली. अॅबट सावध राहिला. त्यानें आपल्यापरी शहराच्या बचावाची तयारी केली होती. त्याच्याकडे कोल्हापूर लोकल इन्फन्ट्रीशिवाय गोरे सैन्य २५० च्या वर होतें. पण त्याची भिस्त सैनिकांपेक्षां कोल्हापूर लोकल इन्फन्ट्रीवर जास्त होती.

रात्रीं दोन वाजतांच्या इशान्यानें तो खडबडून जागा झाला. तोंच त्याला बातमी लागली कीं शहरांत संशयित आवाज ऐकूं येत आहेत. पण द्वाररक्षकांनीं आवाजाला प्रत्युत्तर म्हणून बंदुकीचे आवाज काढले तरी त्यापण आवाजांना प्रत्युत्तर मिळालें नाहीं. अॅबटची चिंता दुणावली. त्याचा संशय खरा ठरला. कोल्हापूर शहर बंडवाल्यांच्या हातीं गेलें. दरवाजे रक्षणाकरितां ठेविलेल्या सशस्त्र सैनिकांनीं प्रतिकारार्थ खरा प्रयत्न केलाच नाहीं. अर्थात् ह्याहि सैनिकांची मूकसंमति बंडखोरांना असली पाहिजे हें अॅबटला कळून चुकलें.^६

विश्वासघात

आतां काय करावें हें त्याला सुचेना. आपल्या कॅम्पवर हल्ला येणार ह्याची त्यानें खूणगांठ बांधली. शिवाय कॅम्पमधील २७ व्या पलटणीचे निःशस्त्र केलेले लोक होतेच. तेहि बंडवाल्यास सामील होतील अशी त्याला भीति वाटूं लागली. बंडवाल्यांनीं तुरुंग ताब्यांत घेऊन त्यांतील कैदी सोडवले तर आगींत तेल ओतल्यासारखेंच होईल. कारण हे सर्व कैदी पहिल्या उठावांत सांपडलेले संशयित होते. तेव्हां तुरुंग बंडवाल्यांच्या ताब्यांत न जाऊ देणें हें एक; अन् आपल्या कॅम्पचें संरक्षण, अशी दुहेरी कामगिरी त्याला करावयाची होती. त्यानें गोऱ्या सैनिकांच्या तुकड्या बनवून शहरतटबंदीवर फैरी झाडायचें ठरविलें. तशी सुरवातहि झाली. पैकीं ले. होल बर्टन याच्या हाताखालील तुकडीनें एका दरवाजावर हल्ला केला. त्याच्या नशिवानें आंतून जास्त प्रतिकार झाला नाहीं. इंग्रजांनीं जास्त लगट केली आणि त्या दरवाजाचा ताबा मिळविला. या दरवाजांतूनच आंग्ल सैनिक आंत घुसले. क्रांतिसैनिकांनीं त्यांचें स्वागत गोळ्यांच्या फैरींनीं केलें. चकमकीला तोंड लागलें. कॅ. थॉम्पसनला लाथ बसली व तो घोड्यासह खंदकांत पडला. या दणक्याचा प्रसाद कॅ. शेनिडरलाहि मिळाला. त्याचे कांहीं लोक क्रांतिवीरांनीं कापून काढले.^{११} क्रांतिवीरांचा बहुतेक सर्व आघाडीवर जय होत चालला.

इंग्रजांची युक्ति

इतक्यांत एक घातुक घटना घडली. क्रांति सैनिकांच्या पुढाऱ्यासच गोळी लागली अन् तो पडला.^{१२} क्रांतिसैनिक दचकले. त्यांचा धीर खचला, ते सैरावैरा पळूं लागले. इंग्रजांनीं ही संधि साधून जास्त लगट केली आणि मुख्य दरवाजाचा ताबा घेतला.^{१३} या दरवाजांतून त्यांनीं आपला तोफखाना आंत घेतला. याकामीं नाझीरनें बाहेरील दरवाजा बंद करून इंग्रजांना हात दिला. इंग्रजांनीं आतां राजवाड्याच्या मुख्य प्रवेशमार्गावर आपला तळ दिला. येथून त्यांना राजवाड्याकडे चाल करणें सोपें जाणार होतें. पण राजवाड्याचा ताबा त्यावेळीं क्रांतिसैनिकांनीं घेतलेला. त्यांत ते किती संख्येनें आहेत याचा अंदाज राजवाडा हा तटबंदीनें युक्त असा लहानसा किल्लाच असल्यामुळें लागणें कठीण.^{१४} अशा स्थितींत इंग्रजांना काय करावें हें सुचेना. पण अखेरीस इंग्रजी डोक्यांतून एक शकल निघाली. शरणागतीचा पांढरा बावटा कॅ. शेनिडर यानें घेऊन जावें^{१५} आणि राजाची भेट घ्यावी असें ठरलें. निधड्या छातीचा कॅ. शेनिडर पांढरा बावटा घेऊन राजवाड्यांत आला. त्याला शरणागत समजून कोणी अडथळा केला नाहीं. राजवाड्यांत आल्यावर त्याला काय दिसलें? सर्वत्र सैनिक. जिथें जिथें म्हणून उभे रहावयास जागा असेल अशा ठिकाणीं उभे असलेले शेंकडों सैनिक.^{१६} हें दृश्य पाहून त्यानें मात्र आपला धीर सोडला नाहीं. क्रांति सैनिकांकडे राजाच्या मुलाखतीची परवानगी त्यानें मागितली. ती त्याला देण्यांत आली.^{१७} वास्तविक

सैनिकांशीं इंग्रजांचा मुकाबला होता. तहाच्या अटी सैनिकांनींच ठरवावयाच्या आणि सैनिकांनींच तशी गळ इंग्रजांना घालायची. पण क्रांति सैनिक भोळ्या भावनेने पछाडलेले. त्यांना वाटलें, इंग्रज आतां शहर सोडून मुकाट्यानं जायला आला आहे. घेऊं या त्याला राजाची भेट. आपल्यातर्फे सांगेल आपला राजा त्याला लवकर निरोप घ्यायला. पण घडलें याच्या उलट. राजाच्या मुलाखतीनंतर राजाकडूनच क्रांतिसैनिकांना हुकूम आला कीं शस्त्र खाली ठेवा आणि शरण या. लागलीच या हुकुमाची अंमलबजावणी करण्याकरितां इंग्रज लोक चारी बाजूनें राजवाड्यांत घुसले.^{१८} क्रांतिसैनिकांना राजाच्या हुकुमाप्रमाणे आपलीं शस्त्रे खाली ठेवून शरण यावे लागले हा डिसेंबर ५ चा दिवस. याच दिवशीं क्रांतिसैनिकांना दहशत बसावी म्हणून क. ॲबटन राजवाड्यांतच कोर्ट बसविलें आणि ३६ जणांना फांशीच्या शिक्षा ठोठावून लागलीच त्या अंमलांतही आणल्या. राहिलेल्यांचा समाचार त्यानें एकदोन दिवसांत घेतला आणि या बंडाचा संपर्क बीमोड करण्याच्या मार्गे तो लागला.

चिमासाहेब

उठावामागील सुप्त शक्ति चिमासाहेब आहे हें ॲबटला ठाऊक होतें.^{१९} पण त्याबद्दल निश्चित पुरावा त्यास मिळेंना. संशयावरून त्याला पकडलें तर त्यामार्गे जनशक्ति होती. म्हणजे वातावरण जास्तच प्रक्षुब्ध व्हावयाचें. शिवाय त्याला पकडून अदालतीपुढें उभें केल्यानें राजाच्या भावना दुखवल्या असत्या.^{२०} कारण त्याचा मोठा भाऊ जो राजा त्यानें या उठावाचीं पाळेंमुळें संपर्क खणून काढण्यास इंग्रजांना मदत केली होती. ॲबटन याबद्दलचा मजकूर मुंबई सरकारला कळविला^{२१} आणि चिमासाहेबाला कोल्हापुरांतून गुप्त रीतीनें उठवून दुसरीकडे दूर ठेवणें रास्त हा उपाय त्यानें सरकारला सुचविला. सरकारनें लागलीच या त्याच्या सूचनेस अनुमति दिली.^{२२} दरम्यान ॲबटन चिमासाहेबास आपल्या भेटीस बोलाविलें.^{२३} त्यांत त्याचा हेतु फक्त चिमासाहेबाच्या मनाचा ठाव घेणेंच होता. बोलावण्यावरून चिमासाहेब ॲबटच्या भेटीला आला. ॲबट चिमासाहेबास म्हणाला कीं, कांहीं लोक तुम्हांला या बंडाचे सुप्त नेते समजतात याबद्दल आपलें काय मत आहे ? शिवाय बंडखोर शहरांत घेतले कसे गेले ? अन् त्यांना तुम्ही शरण गेलांत हें कसे ? उत्तरादाखल चिमासाहेब एवढेंच म्हणाले कीं मला या बाबतींत कांहींचा माहीत नाही. मी निष्पाप आहे, हें सांगून चिमासाहेब जेव्हां राजवाड्याकडे जायला निघाला तेव्हां रस्त्यांत दुतर्फा जमलेल्या जनसंमर्दानें चिमासाहेबाचा जयजयकार केला. कांहीं सुवासिनींनीं त्यांना ओवाळिलेंही. याचा अर्थ इंग्रजांनीं योग्य तोच केला अन् राजा हा बंडखोरांची सुप्त शक्ति हेंच खरें असें अनुमान काढलें. दरम्यान राजाची उच्चलबांगडी करायची योजना पूर्ण झाली.^{२४} मे महिन्याच्या सुरवातीस वाघोटणें बंदरीं इंग्रजी जहाज तयार ठेवण्यांत आलें. लोकांना या गोष्टीचा कांहींच पत्ता लागूं नये म्हणून विशेष खबरदारी घेण्यांत आली. कोणालाही सरकारी परवान्याशिवाय शहराच्या बाहेर

सोडावयाचें नाहीं अशी चौकीदारांना सक्त ताकीद देण्यांत आली. अशा प्रकारें जय्यत तयारी झाल्यावर चिमासाहेबांस पोलिटिकल सुपरिटेंडेंटनीं रात्रीं आपल्याकडे बोलाविलें.^{२५} त्याला सरकारी हुकूम वाचून दाखविला आणि या मानधनाला त्याच्या १६ नोकरांसह लष्करी वंदोवस्तांत वाघोटण्यास आणविलें.^{२६} त्याजबरोबर जे १६ नोकर होते त्यांत बापू यादव स्वयंपाकी, कृष्णा पराजू घोवी अन् मुधोजी न्हावी असे नोकर होते.^{२७} ही बोट मुंबईला यायला निघाली तेव्हां वाटेत जास्त खबरदारी घेण्याकरितां अलिबागला असलेले युरोपियन संरक्षक याच बोटींतून मुंबईस आले.^{२८}

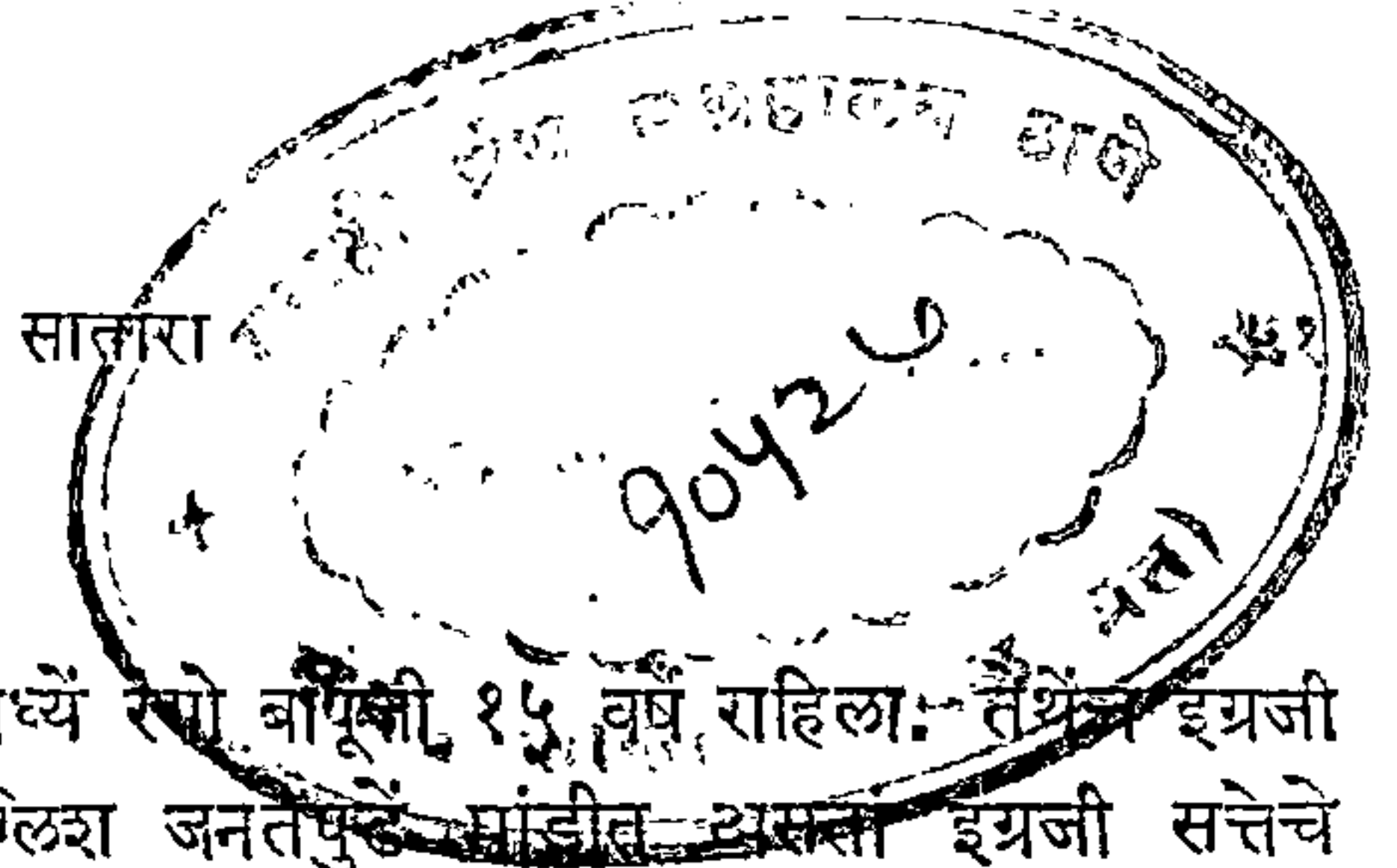
कराचींत मृत्यु

ता. १२ मेला चिमासाहेबास घेऊन बेरीनीस बोट मुंबईहून कराचीला जाण्यास निघाली.^{२९} मुंबई सरकारनें सिंध कमिशनरला कळविलें कीं, चिमासाहेबास हैदराबाद (सिंध) किंवा कराचीमध्ये वंदींत ठेवणें हें आपल्या मर्जीवर आहे. त्याचा निर्वाहस्वर्च कोल्हापूर दरबारकडून मिळेल.^{३०} अशा रीतीनें राजास कराचीला नजरकैदेत ठेविलें. चिमासाहेब ता. १५ मे १८६९ रोजीं निवर्तला.

मे महिन्यांत चिमासाहेबांना कराचीस रवाना केल्यानंतर लागलीच त्याचा कारभारी अण्णा फडणीस आणि खाजगी सेवक तात्या मोहिते यांजवर इ. सरकारनें रीतसर खटले भरले.^{३१} या दोघांनीं सप्टेंबर १८५६ पासून कोल्हापूर गादीवर कोणत्याही रीतीनें राजास त्रासविण्याचा चंग बांधला आणि त्याकरितां बऱ्यावाईट उपायांचा अवलंब केला. तसेंच पूर्वेकडून येणाऱ्या कटवाल्यांना मदत केली, कोल्हापुरांतील हिंदी सैनिकांना फितविलें वगैरे आरोप त्यांच्यावर ठेवण्यांत आले आणि त्या दोघांना १८५८ च्या २६ जुलैला जन्मठेपेच्या शिक्षा ठोठावल्या.^{३२}

अशा रीतीनें या कोल्हापूरच्या अयशस्वी उठावाची परिसमाप्ति झाली.

आधार : (१) Jacob, Western India p. 179 (२) P. D. 1857 Vol. 30, p. 47 (३) कित्ता (४) P. D. 1852 Vol. 24 pp. 245-258 (५) कित्ता pp. 287-290 (६) Jacob, Western India p. 184 (७) Jacob, कित्ता p. 180 (८-११) कित्ता p. 188 (१२-१५) कित्ता p. 189 (१६-१७) कित्ता p. 190 (१८) Jacob, p. 191 (१९) P. D. 1858 Vol 24 pp. 185-197 (२०) कित्ता p. 199 (२१) कित्ता pp. 185-197 (२२) कित्ता p. 199 (२३) Jacob, Western India p. 201 (२४२५) P. D, 1858 Vol. 24 p. 535 (२६) Jacob, कित्ता p. 202-203 (२७) P. D. 1858 Vol 27 p. 93 (२८) कित्ता p. 65 (२९) कित्ता p. 59-67 (३०) कित्ता p. 63 (३१-३२) P. D. 1858 Vol. 34 pp. 245-339.

सातारा

सातारकरांचा वकील म्हणून इंग्लंडमध्ये रंगो बापूजी, १५ वर्षे राहिला. तेथेच इंग्रजी शिकला आणि सातारा राजाची वाजू इंग्लिश जनतेपुढे मांडीत असता इंग्रजी सत्तेचे वाभाडे तो काढू लागला. पण इंग्रजांनी त्यांस नकोशी झालेली ही ब्याद एक फुकट तिकिट आणि रुपये पंचवीस हजार खर्चास देऊन हिंदुस्थानांत घालविली.^१ १८५४ मध्ये तो हिंदुस्थानांत परत आला. याच वर्षी प्रतापसिंहाची दुसरी स्त्री माईसाहेब व दत्तक पुत्र शाहूराजे हीं दोघे ता. ३-७-१८५४ रोजी सातान्यास येऊन दाखल झालीं. तेव्हां सातान्याकडून कै. अप्पासाहेब ऊर्फ शहाजीराजे यांची पत्नी सगुणाबाई व दत्तकपुत्र व्यंकोजी राजे हे त्यांस सामोरे गेले. नंतर परस्परांच्या भेटी झाल्या व मग सातान्यास येऊन स्वान्या जुन्या राजवाड्यांत दाखल झाल्या.^२

रंगो बापूजी कांहीं दिवस मुंबईस राहिला व नंतर मावळांतील आपल्या कारी गांवीं आला. जनताजनार्दनाचें दर्शन आणि जनसंमर्दाची सकाळ संध्याकाळ भेट असा उपक्रम कांहीं दिवस चालल्यानंतर हा कारस्थानी पुरुष पुढील कार्यास लागला. तो आज पंधरा वर्षे एकाच तळमळीने पछाडला होता. ती म्हणजे सातारला प्रतापसिंहाच्या वंशजाचा अंमल जारी करणे. हें ईप्सित साधण्याकरितां त्यानें इंग्लंडमध्ये पंधरा वर्षे हालअपेष्टांत काढलीं होती. प्राणघातक संकटे व अनंत यातना भोगल्या होत्या. खर्चापायीं धन्याचें व आपलें सर्वस्व वेंचले होतें. तरी पण नाउमेद न होतां हिंदुस्थानांत आल्यावर तोच उद्योग चालू ठेवण्याचा त्याचा मानस होता. त्याप्रमाणें त्यानें आपल्या गुप्त हालचाली सुरू केल्या. नानासाहेब पेशव्यांशीं संगनमत सुरू केलें.

संस्थानिकांच्या पोटांत भीतीचा गोळा

म्हणतां म्हणतां इ. स. १८५७ च्या स्वातंत्र्य समराचीं पावलें वाजूं लागलीं. जूनच्या सुमारास उत्तर हिंदुस्थानांत जिकडे तिकडे इंग्रजांविरुद्ध उत्थान सुरू झालें. मग दक्षिण त्यापासून अलिप्त कशी राहणार? त्यांतच शहाजी राजानें व प्रतापसिंहानें घेतलेले दोन्हीहि दत्तक अमान्य करण्यांत आले होते. रेसिडेंटच्या परवानगीशिवाय दत्तक घेतल्यामुळें त्यांचा गादीवरील वारसाहक्क मान्य करण्यांत येणार नाहीं असें आपलें धोरण कंपनी सरकारनें जाहीर केलें होतें. त्यामुळें सध्यां महाराष्ट्रांत राज्य करणाऱ्या सर्व संस्थानिकांच्या पोटांत भीतीचा गोळा उठला होता. कारण त्यांपैकीं बहुतेक सर्व निपुत्रिक होते, आणि आपल्यानंतर आपलीं राज्यें खालसा होणार असें त्यांच्या मनानें पक्कें घेतलें होतें. त्यामुळें साहजिकच सातारकर महाराजांच्या वंशजाबद्दल सर्वांच्याच मनांत सहानुभूति वसत होती. सन १८५४ त राजकुटुंबीय मंडळी सातान्यास राहण्यास आल्यानें तर या सहानुभूतीस व प्रेमास नवांकुर फुटले होते आणि या नवांकुरांची वाढही करणारा पुरुष रंगो बापूजींच्या रूपानें अवतरला होता.

१८५७ च्या उत्तरहिंदुस्थानांतील बातम्या ऐकून रंगो बापूजी चमकून उठला व क्षणाचाही विलंब न करता उद्योगास लागला. त्याने आपल्या जीवाभावाची माणसे गोळा केली आणि आपल्या ध्येयपूर्तीकरिता कोणत्या मार्गाचा अवलंब करावा याची मनमोकळेपणाने चर्चा केली. या बनावंत मुख्यत्वे त्याचा मुलगा सीताराम, मेव्हाणा केशव निळकंठ चित्रे व दाफेदार गणेश सखाराम कारखानीस यांचे साहाय्य त्याला होते. दाफेदार कारखानीस हा २२ व्या हिंदी फौजेतील होता.^४ ह्या सर्वांचा हेतु इंग्रजसरकारचा अंमल खिळखिळा करणे, साताराच्या गादीचे पुनरुत्थान करणे आणि प्रतापसिंहाचा दत्तक पुत्र, त्यावेळी जंगली महाराज किंवा काशी राजा म्हणून प्रसिद्ध असलेला शाहू यास गादीवर बसविणे हा होता.^५ सर्व वेत जूनच्या मध्यास ठरला म्हणावयास हरकत नाही. हा बनाव घडून आणण्याची रंगो बापूजीने आपल्या परो शिकस्त केली. तो या उठावाकरिता डिसेंबर १८५६ पासून तो जून १८५७ पर्यंत सारखा खपत होता.^६ या काळांत त्याच्या पायाला जणू भिंगरीच बांधली होती. भोर संस्थान व वेळगांव जिल्हा यांनी व्यापलेला प्रदेश त्याने या काळांत पालथा घातला. ठिकठिकाणी आपली गुप्त ठाणी निर्माण केली. या योजनेकरिता पैसा, माणसे व इतर जी साधने लागतात ती निर्माण करण्याचे काम त्याने जोरांत सुरू केले. भोर, पुरंदर, वाठार आणि वरधनगड या भागांतून माणसे जमविण्याचे काम रंगो बापूजीचा मेव्हाणा केशव चित्रे याने केले.^७ पण एवढ्याने त्याचे समाधान होईना, म्हणून त्याने यनेवाडा, देऊर, वरधनगड, अरबी, कलंबी, कराड, अराले, अरबुजाबाद, एकमुल्ली, जाफतवाडी, फलटण, पंढरपूर, वेळगांव, शहापूर आणि कोल्हापूर या गांवी आपली गुप्त केंद्रे सुरू केली.^८ पिढीजात स्वातंत्र्योत्सुक असे जंगलचे राजे रामोशी यांना गांठले. सत्तू रामोशी रामोशांचा पुढारी. त्याने या बनावसा आपला क्रियाशील पाटिंबा दिला. शिवराम महादेव बहुश्रुतवारकडे मांगांना दावणीस लावण्याची कामगिरी सोंपविली होती. त्याने मांगांचे पुढारी बाबीया मांग, योरिया मांग आणि मलया मांग यांना येकुमळी गांवी भेटून त्यांची समजूत काढली. तुम्ही तुमची माणसे जमवा. फिरंग्यांची घटका भरत आली आहे. ते बऱ्या बोलाने स्वाधीन झाले तर त्यांना कैद करायचे नाहीतर त्यांचा खुर्दा करायचा, सरकारी खजिना लुटायचा व आपले आसइष्ट जे तुरुंगांत खिंतपत पडले आहेत त्या सर्वांची सुटका करायची इतक्या गोष्टी त्यांना सांगण्यांत आल्या. ते या गोष्टीस तयार झाले आणि माणसे जमविण्याकरिता आपआपल्या गांवी निघून गेले. शिवा रामोशाने मांग, रामोशांचा कानोसा घेतला आणि शिवरामला आश्वासन दिले की तुमच्या कार्याकरिता मी गांवच्या जत्रेस जमलेल्या मांग रामोशांना देतो. हा बनाव एप्रिलमध्ये घडला.

रंगो बापूजी यांच्या कारवाया

रंगो बापूजी महाबलंदर. त्याने मांग, रामोशांना तिजोरी फोडायचे आमीष दाखविले आणि बश केले.^९ जे राजांचे भले व्हावे म्हणून तळमळत होते त्यांना सातारा गादी

महाराजांना मिळवून घ्यायची हें सांगितलें. अन् जे कच्च्या दिलाचे पापभीरु होते त्यांना गव्हर्नरच्या ऑर्डरचा निर्वाळा दिला. “गव्हर्नसाहेबानेंच मला लेखी ऑर्डर देऊन सांगितलें आहे कीं, तूं माणसं गोळा कर आणि साताऱ्यांतील सगळ्या साहेब लोकांना तुरुंगांत डांब.” हें करीत असतांना गव्हर्नर म्हणतो कीं, “मी स्वतः साताऱ्याला किंवा महाबळेश्वरला येईन त्यावेळीं माझ्याकडून सातारा गादीच्या पुनरुत्थानाची मागणी कर आणि ही मागणी मान्य झाली तरच साहेब लोकांस सोड, पण मागणी मान्य झाली नाहीच तर रीतसर युद्ध करून, इंग्रजांना ठार करणें आणि लुटालूट करणें हें प्रथम कार्य राहिल.”^{११} रंगो बापूचा इंग्रजांशीं १९ वर्षे असलेला सहवास आणि त्याचं व्यक्तिमत्व यामुळें साहजिकच कच्च्या दिलाच्या माणसांना या गोष्टीची भुरळ पडली आणि असाच एक नाझर ऑफिसमधील सखाराम दाजी काबाडे नांवाचा कारकून रा. सातारा या कार्यात सामील झाला.^{१२}

अशा रीतीनें माणसें मिळविल्यानंतर गोऱ्या लष्कराशीं मुकाबला करणारीं माणसें मिळविण्याच्या कामीं रंगो बापूजी लागला. त्यानें गेडा महाल रेजिमेन्ट, मोंगलाय स्वार पलटण आणि रेग्युलर इन्फंट्री यांना तडा पाडला. “घोडदळांतील माणसें सर्व तयार आहेत. हल्ल्याच्या वेळीं एकाकडूनही प्रतिकार केला जाणार नाही.” अशा तऱ्हेचें आश्वासन त्यानें मिळविलें.^{१३}

हिंदी सैनिक तटस्थ राहिले म्हणून फिरंगी सैनिक थोडेच गप्प बसणार होते ! त्यांच्या गोळ्यांचा मार उठाव करणारास खावा लागणारच, तेव्हां या गोळ्यांना गोळ्यांनींच उत्तर दिलं पाहिजे हें रंगो बापूजीनें हेरले व गोळ्या तयार करण्याच्या मार्गास तो लागला. त्यानें ही कामगिरी नारायण पावसकर नांवाच्या सोनाराकडे सोपविली. त्यानें लागलीच अप्पा ऐतवडेकर नांवाचा वाळव्याचा गृहस्थ या कामावर नेमला आणि त्याला ८०० गोळे ओतवण्यास सांगितलें.^{१४}

हल्ल्याचा वेत

सातारा आणि महाबळेश्वरवर एकाच वेळीं हल्ला करायचा हें जवळ जवळ ठरल्या-सारखेंच होतें. अन्ना मामानें महाबळेश्वरवर हल्ला करून इंग्रजांना कापून काढायचें आणि त्याच दिवशीं नारायण पावसकरनें जमावाच्या साहाय्यानें साताऱ्यामधील फिरंग्यांना पकडायचें व खजिना लुटायचा अशा प्रकारच्या आपआपसांत बोलाचाली झाल्या,^{१५} आणि पुनः दोघेहि माणसें गोळा करण्याकरितां आपआपल्या केंद्रस्थानीं गेले. जूनच्या पहिल्या आठवड्यांत ही सगळी मंडळी साताऱ्यास “गोसावी” वाड्यांत जमा झाली आणि तिथेंच कामाची वाटणी झाली. शिवराम मोरेश्वर कुलकर्णी उर्फ बहुश्रुत हा या कटाचा प्राण होता.^{१६} रंगो बापूचा मुलगा सीताराम याजकडे देखरेखीचें काम सोपविलें होतें. त्यानें उठावासाठीं प्रेरणा निर्माण करावयाची होती. सखाराम कबाडे तर या सर्व कटाचा ताबेदार. कराडचा दौलता हरी पवार व सातारचे अप्पा फडणीस यांनीं

कोल्हापूरचा चिमासाहेब यांशीं संधान बांधलें होतें.^{१७} त्यांत मालिया आणि सतीया रामोशी आपल्या परीनें हातभार लावीत होते. अशा रीतीनें वर निर्देशिलेलीं महत्वाचीं सर्व माणसें आपआपल्या परीनें रंगो बापूजीस त्याच्या दिव्यांत मदत करत होतीं.

सातान्यास आलेली पहिली बातमी

उत्तर हिंदुस्थानांत एक ठिंगी आगीचं रूप घेऊन भडकली होती. त्या वणव्याच्या ज्वाला फिरग्यांना जाळत होत्या. या भडकलेल्या आगीची बातमी पहिल्यांदा सातान्यास आली ती एका ब्राह्मणास आलेल्या पत्रांतून. हें पत्र प्रतापसिंहाच्या राणीस वाचून दाखविण्यांत आलें व आपण सत्ताधारी झाल्यावर “गरीबावर लक्ष असूं द्या” अशी त्या ब्राह्मणानें विनंती केली. हें पत्र नेटिव्ह लायब्ररींत वाचून दाखविण्यांत आलें. नंतर हें पत्र जाळण्यांत येऊन त्या ब्राह्मणास ही बातमी गुप्त ठेवण्याबद्दल बजावण्यांत आलें.^{१८} या पत्रामुळें सातारा शहरांत खळबळीचें वातावरण निर्माण झालें. निरनिराळ्या अफवांना ऊत येऊं लागला. कोणी म्हणूं लागलें कीं या कटांत सातारचे छत्रपति प्रतापसिंह महाराजांचें कुटुंबहि सामील आहे.^{१९} तसेंच इतर संस्थानिकहि सामील आहेत. दुसरी अशी गप्प पसरली कीं प्रतापसिंहाचा दत्तक मुलगा शाहू व अप्पासाहेबांचा दत्तक मुलगा व्यंकोजी हे दोघेही या उठावाचें पुढारीपण स्वीकारणार आहेत. सातान्याचा पोलिस अधिकारी अंताजी शिर्के उर्फ बुवासाहेब यास राणीनें पैसे चारून वश करून घेतलें आहे व त्यामुळें बंडाच्या वेळीं पोलिस शिपाई जागच्या जागीं थंड राहणार आहेत अशीहि एक गप्प उठली,^{२०} आणि याच्यावर कळस म्हणून कीं काय ४०,००० रोहिले या कार्याच्या पूर्तीसाठीं आणण्याचें ठरलें आहे अशीहि एक वावडी हवेंत उडाली.^{२१} या कार्यपूर्तीसाठीं लागणारा पैसा भोरपासून खानापूर पर्यंतच्या प्रांतांतून कराच्या रूपानें गुप्तपणें वसूल करण्यांत आला होता. असेंहि एकविंशत होतें कीं या सर्व उठावास भोरच्या पंतसचिवाची फूस होती.^{२२} लागेल तो पैसा आणि माणसें देण्याचेंही त्यानें कबूल केलें होतें. अशा रीतीनें उठावाची कडेकोट तयारी चालली होती.^{२३} पण उठावास सुरवात कोठें करावयाची याचाच नीट निश्चय होईना. पुढाऱ्यांची एकवाक्यता होईना. अखेरीस म्होरक्यांनीं वेलभंडार उचलून शपथा घेतल्या व दूधभातहि खाल्ला. अशा तऱ्हेनें सातारा प्रांत हा इंग्रजांविषयींच्या अप्रीतीनें कांठोकांठ भरला होता. एकाद्याच ठिंगीचा अवकाश, कीं भडका उडाला असता.

साहेबाची धांवपळ

पण हें सर्व चालू असतां साहेब कांहीं गप्प बसला नव्हता. त्यानें आपलें हेरजाळें चांगलेंच मजबूत केलें होतें. आमिष आणि बक्षिसांची विलोभनं लोकांच्यासमोर पसरलीं जात होतीं. आमच्यांतील फितूर निनांवी पत्रें पाठवून या सर्व बनाव्याचा वृत्तांत साहेबाला कथन करीत.^{२४} अशाच एका निनांवी पत्रानें नाझर कोर्टांतील शिपाई मानसिंग याचें

25802 दि. ३१/१०/३१
सातारा ८२३ नों दि. १२/१०/४८

उठाववाल्यांशीं असलेलें संगनमत कळविण्यांत आलें. मानसिंगवर साहेबानें पाळत राखली. त्याला पकडलें, फिर्यादीचा फार्स केला आणि ता. १२ जून रोजीं बंदुकीच्या गोळीने त्याचा निकाल लावला. धरपकडीचें सत्र सुरू केलें. कोणत्याहि अनुचित प्रकारास तोंड देतां यावें म्हणून जूनच्या शेवटास युरोपियन सैनिकांची एक तुकडी सातान्यास ठेविली. या कटाचें संचालकत्व रंगो बापूजींच्याच हातीं आहे हें साहेबानें हेरलें पण रंगो बापूजी सुद्धां तेवढाच वस्ताद. साहेबाच्याच गांवचें १५ वर्षे पाणी प्यालेला. तो कसचा सांपडतो इंग्रजांना? ५ जुलै १८५७ पासून तो जो भूमिगत झाला तो कायमचाच. त्याला पकडण्याकरितां रु. ५००० चें बक्षिस लावण्यांत आलें. पण तो इंग्रज सरकारास कधींच सांपडला नाहीं^{२५}.

मानसिंगचा निकाल लावल्यानंतर पुर्वत्र धरपकड सुरू झाली. ह्या उठावाचें मूळ कोल्हापुरांत असून वेळगांवचे सैनिकसुद्धां सामील होणार अशी बातमी साहेबांस समजली. सर्वसाधारण धरपकडींत सखाराम दाजी कावाडे आणि अप्पा ऐतवडेकर हेहि पकडले गेले आणि स्वतःची चामडी बचावण्याकरितां त्यांनीं सरकारला उठावांतील माणसें वा त्यांच्या हालचाली यांचा गौप्यस्फोट केला^{२६}. सरकारला आयतेंच फावलें. रंगो बापूजीचा मुलगा सीतारामसह १७ आसामींना ता. २० जून १८५७ रोजीं कोल्हापुरांत पकडण्यांत आलें. त्यांत केशव चित्रे हा रंगो बापूजींचा मेव्हणा, शिवराम मोरेश्वर कुलकर्णी बहुश्रुत, बाबीया मांग, यशा मांग, गणेश सखाराम कारखानीस ही मंडळी मुख्य होती^{२७}.

खजिना लुटला

कोल्हापूरला पकडलेल्या आपल्या दोस्तांवर मरण ओढवणार याची खूणगांठ सर्व भूमिगतांनीं बांधली. त्यांच्यांत एक प्रकारची सूडबुद्धि जागृत झाली. त्यांपैकीं कांहींनीं ता. १३ जुलै १८५७ रोजीं पंढरपूर येथील ठाणें, खजिना आणि मामलेदार यांजवर हल्ला चढविला. या हल्ल्यांत मामलेदार, नागेश राघवेंद्र व त्याचे दोन मुसलमान शिपाई गारद केले व खजिना लुटून फस्त केला. त्यांत कनैया वेष्टूडी व धर्मा सुभाना हे मांग, गणू बापू चव्हाण हा रामोशी आणि पिरा आप्पा, घंड्या, पाटलू बागल वगैरे ८।१० आसामी मुख्य होते. पण पैशाच्या आमिषानें या बहादुरांचीं नांवें गिरजाप्पा चिपणा वाणी यानें सांगितलीं. पकडा पकडी सुरू झाली आणि मिश्र बंधूना ता. ४ ऑगस्ट रोजीं तोफेच्या तोंडी दिलें. व बाकीच्यांना जन्मठेपेवर पाठविलें. कोल्हापुरांत पकडलेल्या सतरा जणांविरुद्ध सरकारतर्फे १७ साक्षीदार उभे करण्यांत आले. त्या साक्षीदारांत रंगो बापूजींचे दोन साथीदार सखाराम दाजी कावाड व अप्पा ऐतवडेकर हे मुख्य होते.^{२८}

या सतरा जणांचीं निवेदनं, साक्षीदारांच्या साक्षी आणि त्यावर अदालतीचा निर्णय हा फार्स ता. २७ ऑगस्ट ते ७ सप्टेंबर १८५७ पर्यंत चालला आणि त्यांच्यावर सरकार-विरुद्ध उठाव करणें, स्टेशनवर हल्ला करणें, सरकारी खजिना लुटणें वगैरे आरोप ठेवून या सतरा जणांना देहांताच्या शिक्षा दिल्या आणि ७ सप्टेंबर रोजीं सातारच्या गडामालावर

त्या अंमलांतहि आणल्या. अशा रीतीने पकडापकडीचा आणि खटपटे लोक फांसावर चढविण्याचा धूमधडाका सरकारने सुरू केला.^{२९}

राजघराण्याची वासलात

छत्रपति प्रतापसिंह महाराजांशीं एकनिष्ठपणें वागणाऱ्या गुप्ते घराण्यांतील मंडळींची डोकीं मारण्यांत आलीं. या उठावाचा अंकुर सातारचें छत्रपतींचें कुटुंब हें साहेबानें हेरले आणि त्यांची उचलबांगडी केल्याशिवाय या भागांत स्वास्थ्य लाभणें दुरापास्त ही ठाम समजूत करून घेतली.

त्याप्रमाणें ता. ६-८-१८५७ रोजीं प्रतापसिंहाचा दत्तकपुत्र शाहू, त्याचा चुलता काकासाहेब, दत्तक माता राजसबाई, जनकमाता गुणवंताबाई व सेनापति दुर्वासिंग वगैरे राजघराण्यांतील प्रमुख मंडळींस अटक करून त्या सर्वांस मुंबईस आणलें व^{३०} येथें बुचर वेटावर अलग अलग कोठडींत ठेवण्यांत आलें. एका वर्षानंतर १८५८ च्या मार्च महिन्यांत या सर्वांस कराचीस नेण्यांत आलें व २७ वर्षे रखडवल्यानंतर त्यांना १८८५ नंतर सोडून देण्यांत आलें.^{३१}

शहाजी राजे ऊर्फ अप्पासाहेब यांचा दत्तकपुत्र राजबंदी म्हणून मार्च १८५८ नंतर सुरत किल्ल्यांत ठेवण्याचें ठरविलें. त्याप्रमाणें त्याच्या राहाण्याची व्यवस्था करण्यास सुरत कलेक्टरला कळविण्यांत आलें.^{३२} नंतर १८५९ त त्याची रवानगी अहमदनगरास करण्यांत आली. तेथेंच व्यंकोजी स. १८६४ त मरण पावला.^{३३}

फितुरी, विश्वासघात, वैयक्तिक स्वार्थ यांच्या बजबजपुरींत स्वातंत्र्यवीरांच्या आहुती दिल्या गेल्या.

आधार : (१-२) P. D. 1855 vol. ¹⁰⁰/₁₄₀₈ (२ अ) Jacob, Western India, p. 158 (३,९,११,१८,१९-२३-२५) Gazetteer of Bombay Presidency vol. XIX Satara pp. 317-18. (४-६,१०) P. D. 1857 vol. 29 p. 297 (७-८, १२-१६, २६-२९) P. D. 1857 vol. 29 (१७) P. D. 1858 vol. 25 pp. 627-641 (३०,३१) P. D. 1857 vol. 25 pp. 31,55,574 (३२-३३) P. D. 1858 vol. 28 pp. 41,43.

१८५७ चे मुंबईतील पडसाद

१८५७ च्या उठावाच्या वार्ता मुंबईमध्ये धडाक्याने धडकत होत्या. मीरतची कत्तल, दिल्लीची नाकेबंदी आणि त्या दिल्लीचा क्रांति-सैनिकांनी घेतलेला ताबा या सर्व प्रकारामुळे मुंबईतील गोऱ्या लोकांची धाबीं दणाणली आणि मुंबईत असाच प्रकार झाला तर आपल्या

हितसंबंधांना बाध येईल, आपला व्यापार कोसळून पडेल, अशा भीतीने मुंबईच्या जीवनांत अग्रेसर असलेल्या आणि आपल्या लांगूलचालनामुळे इंग्रजांच्या मर्जीस सत्पात्र ठरलेल्या मुंबईकरांनी भराभर सभा घेतल्या. त्या सभांतून शूर सैनिकांची निंदा केली, इंग्रजांचे गोडवे गायिले आणि आपण इंग्रजी राज्यामध्ये अत्यंत सुखी आहोत आणि इमानी नागरिक म्हणून राहू इच्छितो अशा प्रकारचे विनंती अर्ज सध्यानिशीं त्यावेळचे गव्हर्नर एलफिन्स्टन यांकडे पाठविले.^१

राजनिष्ठेचा अर्ज

अशा प्रकारचा पहिला अर्ज ता. १५ जून १८५७ चा आहे. हा अर्ज मुंबईतील ज्यू रहिवाशांनी केलेला होता^२. त्यांत त्यांनी म्हटलें आहे कीं आम्हांला अशी भीति वाटते कीं, मुंबईत कांहींतरी गडबड होईल. या बाबतींत शांतता राखण्याकरितां आम्हीं वाटेल ती मदत सरकारला करूं. ही मदत म्हणजे सरकारनें आजपर्यंत आम्हांला दिलेल्या दिलदार वागणुकीचें प्रतीकच. या सही करणाऱ्यांत दाविद ससून, मोसेस गुवे वगैरे धनाढ्य (लोक) 'नागरिक' आहेत. हा अर्ज मुंबई सरकारकडे गेल्यानंतर ५ दिवसांनीं बहुजन नागरिकांचा अर्ज मुंबई सरकारास सादर करण्यांत आला.^३ आपण गप्प राहिलों तर सरकार आपणांस बंडखोरांचे पाठीराखे किंवा त्यांना सहानुभूति दाखविणारे समजेल आणि उगाच वहीम धरून सरकारशीं असलेले हितसंबंध गोत्यांत येतील म्हणून या लोकांनीं तसें स्पष्ट लिहून सरकारला आम्ही वाटेल त्या प्रकारचें साहाय्य करण्यास तयार आहोत अशा प्रकारची ग्वाही देणारा फतवा तयार केला, व तो गव्हर्नरकडे पाठविला. त्या फतव्यावर सही करणारे सर्व जातीचे लोक होते. हिंदू होते, तसेच पारशी, मुसलमान, यहूदी व ख्रिश्चनहि होते. यांत प्रामुख्याने डॉ. भाऊ दाजी, आबाजी बापूजी, नारायण दाजी, नवरोजी फ्रामजी, कावसजी जहांगिर, कावसजी जमशेटजी, काझी महमद युसूफ अशा एकंदर सुमारे ५०० नागरिकांच्या सहा होत्या.

राजनिष्ठेची लागण

तशाच प्रकारचा अर्ज ता. २३ जूनला बॉम्बे असोसिएशन या संस्थेनें गव्हर्नरकडे पाठविला.^४ या प्रत्येक अर्जाची दखल गव्हर्नर आपल्या ठराविक पद्धतीनें घेत होता आणि मुंबई सरकारनें नेटिव्हांकरितां आजपर्यंत काय केलें, नेटिव्ह लोक त्यामुळे कसे सुखी आहेत वगैरे गोडवे आपल्या प्रतिउत्तरांत देऊन या फतव्याची संभावना करित होता.^५

सरकारच्या साहाय्याला जाण्यासाठीं आमच्या मुसलमान बांधवांनाहि उत्कंठा लागली. मुसलमान भाईंना वाटलें कीं आपण स्वतंत्र कबुलीजबाब पाठविला नाहीं. आणि म्हणून त्यांनीं तशा प्रकारचा एक अर्ज हजारों मुसलमानांच्या सहा घेऊन पाठविला. त्यांत त्यांनीं आम्हीं इंग्रज सरकारला वाटेल ती मदत करूं असें आश्वासनहि देऊन टाकलें.^६

उठावाची मसलत

अशा रीतीने प्रमुख नागरिकांनी जिद्दाळ्याने सरकारला मदतीची आश्वासने दिली खरी. पण सामान्य जनांत मात्र इंग्रजांबद्दल घृणाच वास करीत होती. त्यावेळीं सैनिकांपैकीं गुलमार डुबे हा पुरभय्या फार वस्ताद माणूस होता. त्यानें मुंबईतील उठावाचा आराखडा तयार केला. मशीदींमध्ये बैठका होऊं लागल्या. सैन्यामध्ये फितुरी सुरू झाली. आणि १५ ऑक्टोबरच्या रात्री इंग्रज लोकांवर हल्ला करून मुंबई ताब्यांत घ्यायची असें ठरलें. या कामीं नेटोव्ह इन्फन्ट्रीच्या नं. १० व ११ तुकड्यांतील सैनिकांनीं भाग घेतला होता. गुलमार डुबे याने या सगळ्या बनाव्याची हकीकत इतकी गुप्त ठेवली होती कीं स्कॉटलंड यार्डच्या बरोबरीने चालणाऱ्या मुंबई पोलीस कमिशनरला त्याची दादहि कांहीं दिवस लागली नाहीं. मोहरमच्या दिवशीं हा उठाव व्हावा असें पहिल्या प्रथम ठरलें होतें पण नंतर मुसलमानांनीं मोहरमच्या दिवशीं ही गडबड नको म्हणून दिवाळीचा दिवस मुक्रर केला. दिवाळी म्हणजे ऑक्टोबरपर्यंत ही बातमी गुप्त थोडीच रहाणार? तिला पंख फुटले. २६ सप्टेंबरला जमादार लालसिंगने आपल्या कंपनीचा कॅप्टन मॉफ गोवन यांना ही बातमी सांगितली. मरीन बॅटलियन १०वी व ११ पलटण या तुकड्यांचीं लक्षणं कांहीं ठीक दिसत नाहींत; त्यांतील दोन नाईकांना तर लागण लागलेली आहे, अशी गुळमुळीत भाषा त्यानें वापरली. झालें. इंग्रजांनीं ताबडतोब वहिमावरून नाईक कामटा प्रसाद याला कैद केलें आणि पुढील निरवानिरवीकरितां त्याला पोलिसांच्या स्वाधीन केलें.^{१०}

मसलत फुटली

मरीन बॅटलियनचा कमांडर कॅप्टन बॅरोटा फार धूर्त ऑफिसर होता. त्याला लागलेल्या सुगाव्यानुसार बॅरकमध्ये तिन्ही पलटणींच्या सैनिकांची चाललेली सभा त्यानें गुप्ततेनें अगदीं जवळून पाहिली. त्या खोलींत झगझगीत प्रकाश होता व त्या प्रकाशांत १० व्या तुकडीतील मुंगूळ जमादार व ड्रिल हवालदार (मरीन बॅटलियनचा) आणि दुसरे दोन नागरिक या गुप्त मसलतींत सामील झालेले आढळले. जमादार सभेस असतांना सभेतील कामकाज हलक्या आवाजांत चालत होतें. त्या सभेंत दोनच विषय चर्चिले जात होते. एक कामटा प्रसाद याला काढून टाकलें त्याचा व दुसरा मुंबई लुटण्याचा. शिवाय मोहरमच्या दिवशीं उठाव करून खून करणें आणि शहर लुटणें हेंहि बोललें जात होतें. पण हा उठाव दिवाळीला व्हावा असें मागाहून झालेल्या बैठकींत ठरलें.^{११} कॅ. बॅरोटानें उतावीळपणा न होऊं देतां इलाज करण्याचें ठरविलें आणि अधिक माहिती मिळवून मुख्य सूत्रधारांना पकडून बंडाचा बीमोड कसा करायचा या संबंधींची योजना त्यानें आपल्या मनाशीं, इतर सहकाऱ्यांशीं चर्चा करून ठरविली. दिवाळी जवळ येऊं लागली, तसतशा क्रांतिकारकांच्या बैठकी होऊं लागल्या. या बैठकीच्या

बातम्या त्यावेळचे मुंबईचे डेप्युटी पोलीस कमिशनर फोरजेट यांना तपशीलवार मिळू लागल्या^{१२}. याच ऑफिसरकडून या बैठकीच्या साद्यंत हकिगती कॅ. शोरट याला समजू लागल्या. बिचाऱ्या क्रांतिकारकांना कल्पनाहि नव्हती की या आपल्या हालचालींतील गुप्तता केव्हांच लयाला गेली आहे व आपण आपल्या दुश्मनांच्या फासांत लवकरच अडकले जाणार आहोत.

धरपकड व शिक्षा

१५ ऑक्टोबरला उठाव होणार हें निश्चित झालें. तेव्हां ८ ऑक्टोबरला ब्रिगेडियर शोरटनें १० व्या व ११ व्या पलटणीचे कॅ. शेफर्ड आणि वार्ड यांना छावण्यांचा ताबा व्यायला सांगितला आणि त्यांच्या तुकड्यांतील हालचाली डोळ्यांत तेल घालून पहा असें सांगितलें.^{१३}

कॅ. बॅरोटा आणि कॅ. फोरजेट हे पुन्हां एकदां पूर्वी भरत असलेल्या सभेच्या ठिकाणी जाऊन आले. त्यांना तिथे निरनिराळीं माणसें दिसलीं आणि संभाषणांत फिरंग्यांना ठार मारणें, शहर लुटणें आणि दिल्लीश्वराला जाऊन मिळणें अशा प्रकारच्या गप्पा ऐकू आल्या. त्यांनीं मात्र अशी खूणगांठ बांधिली कीं सुभेदार गुलमार डुबे याचा सूत्रधार आहे. पण तो वेटा सभेला हजर नव्हता. आतां यापुढें बातम्या काढण्यांत वेळ न गमविण्याचें ब्रिगेडियर शोरटनें ठरविलें. त्यानें ता. ११ च्या सायंकाळीं अकराव्या पलटणीतील सुभेदार गुलमार डुबे, जमादार शेख रहिमान, मरीन बटॅलियनचा कवायती शिक्षक हवालदार सईद हुसेन आणि दहाव्या पलटणीचा प्रायव्हेट मुंगुळ यांना पकडण्याचें ठरविलें. आणि त्याप्रमाणें त्यांना पकडून दुसऱ्या दिवशीं स. ९ वा. फोर्ट जॉर्ज किल्ल्यांत नेऊन ठेविलें.

१३ तारखेस कवायती शिक्षक हवालदार सईद हुसेन आणि प्रायव्हेट मुंगुळ यांना लष्करी कोर्टापुढें उभें केलें. आणि १५ तारखेला त्यांना गोळ्या घालून ठार मारण्याची शिक्षा सांगण्यांत आली आणि लागलीच त्याची अंमलबजावणीहि झाली पण त्याच दिवशीं जमादार शेख रहिमानची चौकशी होऊन त्याला निर्दोषी म्हणून सोडून देण्यांत आलें. गुलमार डुबेला ता. २२ ला मात्र प्रथम फांशीची शिक्षा झाली पण मागाहून जन्मठेपेची करण्यांत आली. तशीच शिक्षा १० व्या पलटणीतील हवालदार सुमासिंग याला २४ तारखेला भरलेल्या कोर्टानें दिली.^{१४}

याच कोर्टासमोर नाईक लक्ष्मण या १० व्या पलटणीच्या नाइकास खेचण्यांत आले आणि त्याला काळ्या पाण्याची शिक्षा ठोठावली गेली.^{१५}

उठावावर भाष्य

मुंबईला पहिल्यापासून काळजी घेत असतां ह्या १० व्या आणि ११ व्या पलटणींनीं उठाव करण्याचें कारण काय? याचा खुलासा ब्रिगेडियर शोरट यानें मुंबई सरकारला

पाठविलेल्या ३१ ऑक्टोबरच्या पत्रांत केला आहे.^{१७} तो म्हणतो की हे दोन्ही तुकड्यांतील लोक त्यांच्या बॅरॅकच्या जवळपास असणाऱ्या कांहीं उपद्रवापी नागरिकांच्या सभांना नियमीत जात असत. त्या सभावाल्यांचा अजमीरच्या बंडवाल्यांशीं गुप्त पत्रव्यवहार चालत होता. आणि त्या लोकांनीं जरी लुटालूट, कत्तल वगैरेच्या योजना मोहरमला अंमलांत आणण्याकरितां आंखल्या होत्या तरी त्याबद्दलची माहिती ऑक्टोबर अखेरपर्यंत पोलीस खात्याला असून नये याबद्दलचें आश्चर्य प्रकट केलें. शिवाय १० वी पलटण ही दंगेखोर म्हणून प्रसिद्धच होती. त्यांतील लोकांनीं नशिराबादला १८५४ मध्ये दंगा केला होता. १८५७ च्या उठावांत २ सुभेदार, १ हवालदार आणि ७ प्रायव्हेट गुंतल्याचा सुगावा लागला.

गोळ्या घातल्या

या पकडलेल्या लोकांस गोळ्या घालून निजधामास पाठविण्याचें ठरलें. पण हा समारंभ एका विशिष्ट रीतीनें घडवून आणण्याचा सरकारचा इरादा दिसला. जनतेच्या मनांत ज्या रीतीनें भीतीचा गोळा उत्पन्न होईल आणि तेणेंकरून पलटणींतील लोकांनाहि धाक वाटेल अशा रीतीनें या प्रकरणाचा शेवट करण्याचें अधिकाऱ्यांनीं ठरविलें. कैद केलेल्या सैनिकांना गुप्त रीतीनें देहदंड द्यायच्याऐवजीं त्यांच्याकरितां सध्यांच्या आझाद मैदानाची जागा निवडली. ज्या पलटणींतून बंड झालें त्या सैनिकांना रांगेनें उभें करण्यांत आलें आणि संध्याकाळीं शाळकरी पोरांपासून तों म्हाताऱ्याकोताऱ्या प्रेक्षकांसमोर या सैनिकांना तोफेच्या बारानें उडवून दिलें.^{१८}

इंग्रजांचें नशीबच शिकंदर कीं हें बंड मुळांतच उखळून टाकण्यांत यश आलें व त्यांना मुंबईतील या बहुरंगी इंग्रजाळलेल्या नागरिकांच्या साहय्याची गरजच पडली नाहीं.

आधार : (१-६) P. D. 1857 Vol. 13, pp. 3-4, 7-9, 11-13, 35-37; 47-48 (७-११, १३-१८) P. D. 1857 Vol. 30 pp. 321-325 (१२) P. D. 1857 Vol. 28, p. 333 (१९) Wacha, Shells from the Sands of Bombay p. 67.

खानदेश

१८५७ च्या उठावाचे निमित्त काजीसिंगास मिळालेल्या शिष्या

आतांपर्यंतचे भिलांचे उठाव जरी पोटार्थी असले तरी १८५७ तील उठावाचें स्वरूप मात्र पूर्वीचंच राहिलं नाहीं. या उठावांत तत्कालीन राजकारणाचा रंग भरला गेला. त्याची प्रचीति पुढील विवेचनावरून कळून येईल.

काजीसिंग हा भिल्लांचा नायक कंपनी सरकारच्या नोकरींत १८३१ ते १८५१ पर्यंत होता. त्यानें इमानें इतबारें सरकाची २० वर्षे चाकरी केली. सिध्वा ते सीरपूर या ४० मैलांच्या जंगलांतून जाणाऱ्या रस्त्यावरील पोलिसांवर देखरेख करण्याचें काम त्यानें चोख बजावलें. या काळांत चोरीचा किंवा खुनाचा असा गुन्हा त्या भागांत झाला नाहीं. त्यानें दरोडेखोर भिल्लांचा पाठलाग करून पकडून देण्यांतहि मे. ग्रॅहॅम, मे. मोरिस, कॅ. रोझ, मे. केर यांना बहुमोल मदत केली होती. पण १८५१ मध्ये त्याच्यावर बालंट आलें. सिध्वा रस्त्यावरील चोरींत सांपडलेल्या गुन्हेगारास त्यानें बेदम मारलें, तो मेल्लो. काजीसिंग खुनी ठरला. सरकारनें त्याला १० वर्षांची सजा ठोठावली. पण दयाळू होऊन १८५५ मध्ये मुक्त केलें. ज्यांना त्यानें पूर्वी मदत केली होती अशा कॅ. रोझ, मे. हमलेकड या गृहस्थांनीं त्याला पुन्हां नोकरींत ठेवण्यासाठीं कंपनी सरकारला विनविलें. पण त्याचा उपयोग झाला नाहीं. १८५७ चा मे महिना आला. बंडाच्या बातम्या धडकूं लागल्या. इंग्रजांचें धात्रें दणाणलें. भिल्ल लोक स्वस्थ बसणार नाहींत हें त्यांनीं जाणलें. काजीसिंगाला नोकरींत घेतल्यानें खानदेश जिल्ह्यांतील भिल्ल प्रदेशांतील सिध्वा रस्ता मोकळा राहील व सरहद्दीवरील भिल्लांच्या उच्छृंखलपणास पायबंद बसेल असें कंपनी सरकारला वाटलें व म्हणून त्यास १८५७ च्या जून मध्ये नोकरींत घेतलें. पण काजीसिंगानं यावेळीं उत्तर व मध्य हिंदुस्थानांतील उठावाच्या शोकजनक हकिकती ऐकल्या होत्या. वरवानी नाईकांनीं हल्ले करूनहि कंपनी सरकारकडून त्यांस कांहीं शासन झालेलं नव्हतं हेंहि त्यानें पाहिलें होतें. इंग्रज सत्ता आतां खलास होत आलेली आहे असा त्याचा कयास झालेला होता. आणि वाडवडिलांनीं चोखाळलेला लुटीचा मार्ग पत्करावा लागणार असें त्याचें मन सांगूं लागलें. दिल्लीहून उठावाच्या आशा काजीसिंग, भीमा, आणि मवासिया नाईक यांना मिळाल्या. त्यांतच काजीसिंगाला नोकरीवर असतांना कॅ. बर्च व रिसालदार यांच्याकडून शिव्या खाण्याचें निमित्त झालें. आगींत तेल ओतलें गेलें. काजीसिंगानें कंपनी सरकारला रामराम ठोकला आणि आपलीं माणसें जमवून इंग्रज सरकारला सतावण्याचें सत्र सुरू केलें.^३ त्यांतच त्यास पलीकडील प्रदेशांतून आलेल्या बंडवाल्यांची फूस मिळाली. होळकरांच्या सैन्यांतून काढून टाकलेले लोक, झांशी, कोटा या ठिकाणीं पराभूत झालेले लोक भिल्लभूमींत शिरले होते. मग काय विचारतां ? भिल्लांच्या उठावाचा धूमधडाका सुरू झाला. जवळपासच्या गांवावर छापे घालणें, सरकारी खजिन्याची लूट करणें, अफूच्या गाड्यांची लूट यांचें सत्र सुरू झालें.

या उठावास खरो सुरवात १८५७ च्या सप्टेंबरमध्ये झाली.^४ खानदेशच्या भीमा नाईकाच्या नेतृत्वाखालील भिल्लांनीं ले. केनेडीच्या पार्टीवर हल्ला चढविला आणि त्याला चीत केलें. याच भीमा नाईकानं खानदेशच्या पोलीस अधिकाऱ्यांना फर्माविलं कीं तुम्हीं सरकारशीं एकनिष्ठ रहात आहांत त्याचे परिणाम वाईट होतील. मी हें दिल्ली बादशहाच्या आदेशानुसार तुम्हांस बजावीत आहे.^५ या भीमा नाईकाला पकडण्याकरितां सरकारनें एक हजार रुपयांचें बक्षीस लावलें. पण बक्षीस जाहीर केल्याची शाई वाळते न वाळते

तोंच ता. २९ ऑक्टोबरला रात्री भीमा नाईक, काजी नाईक आणि दुसरे पुढारी यांच्या नेतृत्वाखाली १५०० भिल्लांनी सिरपूरवर हल्ला चढविला. मिळेल ती लूट घेऊन ते निघून गेले^१. त्यांचा पाठलाग करण्याकरिता कॅ. बर्च गेला. ५६ मैल अंतर गेल्यावर ते भिल्ल जंगलांत नाहीसे झाले, या सववीवर बर्चला हात हलवीत परत यावे लागले.

एक नोव्हेंबरला काजीसिंग, भीमा वगैरेंनी मिळून खानदेश जिल्हाधिकार्याच्या तळापासून ६ मैलांच्या आंत असलेलीं दोन खेडीं लुटलीं. त्याचवेळीं खाला नाईकानें सुलतानपूर तालुक्यांतील एक गांव लुटलं.^२

मुंबई सरकारकडे या लुटालुटीच्या व उठावाच्या बातम्या जिल्हाधिकार्यांकडून लगेच लिहून येत होत्या. पण त्यांत बंदोबस्ताचा उल्लेख नसायचा. कारण बंदोबस्ताकरितां लागणारं पुरेसं सैन्य खानदेशांत नव्हतंच मुळीं.

एक वेळ अशी बातमी दिली गेली कीं खानदेश व अहमदनगर जिल्ह्याच्या सरहद्दीवर पतोडा तालुक्यांत कांहीं भिल्ल जमले असून सिन्नरकडील ४०० भिल्ल त्यांना लवकरच मिळणार आहेत.^३ यावरून संबंध भिल्ल जमातच उठाव करण्याच्या उद्योगास लागल्याचें सिद्ध होतें. तेव्हां सरकारने त्यांजविरुद्ध जालीम उपाय योजावेत अशी शिफारस मुंबई सरकारला जिल्हाधिकार्याने केली.^४

७ लाखांची लूट

या शिफारशीचा विचार होऊन प्रतिकारास सुरवात होण्याच्या आंतच ता. १७ नोव्हेंबर रोजीं भिल्ल लोकांनीं सिध्वा घाटांत होळकर हद्दींत एक मोठा डाका घातला व सात लाखांचा सरकारी खजिना घेऊन जात असलेल्या बैलगाड्याच लुटल्या. खूप चंगळ झाली. सरकारने या डाक्याची धास्ती घेतली. होळकरांच्या सहेतुक दुर्लक्षामुळेच हा प्रकार घडला असें इंग्रज अधिकारी कुजबुजू लागले. या लुटीची हकीकत मोठी मनोरंजक आहे. थैल्या घेऊन जाणाऱ्या खटान्यांपाशीं सुमारे ३०० भिल्ल जांभळी चौकांत आले. त्यांनीं खटान्यांना गराडा घातला. संरक्षकांची संख्या २०० होती. त्यांनीं बंदुकीच्या फैरी सुरू केल्याबरोबर हे भिल्ल दूर उभे राहिले, पण पळून गेले नाहीत. हें पाहून संरक्षक प्रमुख धिग्रज व चतुरभुज, भिल्ल नेत्यांपाशीं गेले आणि कुंपणानें शेत खावें त्यांतील गत झाली. चतुरभुजानें तिजोरीच्या रखवालदारांस सांगितलें कीं भिल्लनेता काजी नाईक हा या खटान्यांचं संरक्षण करण्याकरितां आला आहे. तुम्ही दूर व्हावें. झालं ! रक्षक दूर झाले. चोहोंकडून भराभर भिल्ल आले.^१ लुटीला सुरवात झाली. त्यांत रक्षकांनीं हि हात धुऊन घेतला.^२ चांदी रुपयांनीं तुंबड्या भरल्या. भिल्लांनीं लूट केली असा बोभाटा मात्र झाला. याचा पुढें इंग्रजांनीं छडा लावला. कॅ. बर्चला त्या लुटींतील कांहीं चांदीचे बार सुद्धां सांपडले. या सात लाखांच्या लुटीवर खूप होऊन कांहीं काजीसिंग व त्याचे साथीदार गप्प बसले नाहीत. त्यांनीं अफूनें भरलेल्या ६० गाड्याहि लुटल्या, सरकारी पोस्ट लुटलें, सिध्वा घाटांतील टेलिग्राफ ताराहि तोडल्या.^३

वरील उद्योगांत नाईक काजीसिंगाला भीमा नांवाच्या त्यांच्यातील प्रसिद्ध नेत्यांचे पाठवळ मिळाले होते. ह्या दोघांनीं मिळून पंधराशे लोक जमा केले आणि सातपुड्याच्या रांगेतून खाली उतरून सुलतानपूर जिल्ह्यातील लोकांना त्राहि भगवन् करून सोडले. त्यांच्या या आक्रमणाचा धोका शाडा आणि दुसऱ्या गांवांना होण्याची भीति निर्माण झाली. ^{१५} या दोघां खेद्या वीरांना नगरनाशिकच्या बाजूचा भागोजी नाईक आपल्या साथीदारांसह मदत करून लागला. उफाळलेल्या समुद्रास वाऱ्याने साथ दिली. ^{१६} धारच्या सेनेतून मोकळे झालेले मक्राणी-विलायती (पठाण) वगैरे दोन हजार साथी त्यांना येऊन मिळाले. या सर्वांनीं सिंध्या किल्ल्यानजीकचा मुंबई-आग्रा रस्ता अडविला. कंपनी सरकारला या लोकांच्या एकजुटीने भीतीच उत्पन्न झाली. ^{१७} बरवानीचा राजा या बंडखोरांना वस्त्रे आणि आवश्यक जिनस गुपचुप पुरवीत होता, हे १८५८ च्या एप्रिलमध्ये पहिल्या आठवड्यांत उघडकीस आले. ^{१८}

अंबापाणीची लढाई

भिल्लांचा उपद्रव वाढत चालला होता. इंग्रज पलटणी त्यांच्या संहाराकरिता जंग जंग पछाडत होत्या. भिल्लहि त्यांना पुरून उरले होते. मेजर इव्हान्सने भीमा आणि मोवासिया नाईक यांना चार समजुतीच्या गोष्टी सांगून वाटाघाटी करण्यास बोलाविले. पण वाटाघाटी फिसकटल्या. तेव्हा मे. इव्हान्सने या भिल्लांच्या जमावावर कडाडून हल्ला चढविला. या जमावांत भिल्ल नेते काजीसिंग, दौलतसिंग व काळू बाबा हे होते. ते निकराने लढले. इंग्रज सेनेला त्यांनीं पुरा मार दिला. कॅ. बर्च, ले. वेसवी हे अधिकारी जखमी झाले व एक हिंदी अधिकारीहि मारला गेला. भिल्लसेनेपैकीं ६५ मेले व १७० जखमी झाले. ही लढाई अंबापाणी (खानदेश) येथे ता. ११ एप्रिल रोजी झाली. ^{१९}

याच झटापटींत भिल्लांच्या इतक्याच त्यांच्या स्त्रियाहि धोक्याच्या, उपद्रवकारक असल्याचे कंपनी सरकारला आढळून आले. ^{२०} तेव्हा ४०० वर भिल्ल स्त्रिया पकडण्यांत आल्या. त्यांत काजीसिंग, मोवासिया नाईक आणि करीचा माऊ रावळ यांच्या बायका प्रमुख होत्या. भागोजी नाईक, भीमा नाईक आणि काजीसिंग हे पकडले जाईपर्यंत त्यांच्या पकडलेल्या स्त्रियांना ओलीस ठेवण्याचा आदेश मुंबई सरकारने दिला होता. ^{२१} अंबापाणी लढाईनंतर 'डूम ट्रायल' खटले होऊन ६२ आरोपींपैकीं ५७ लोकांना गोळी घालून ठार करण्याची सजा दिली.

पण याचा बदला नगरच्या भिल्लांनीं घेतला. नांदगांवच्या आसपास ते गोळा झाले. ही बातमी ले. स्टुअर्टला कळल्याबरोबर तो आपल्या ३०० सैनिकांसह गेला. भिल्लांची संख्या ४०० च्या आसपास होती. त्यांनीं नदीकिनार्याने लगतच्या दाट झाडीचा आश्रय केला होता. लढाई जुंपली. भिल्लांनीं अक्षरशः इंग्रजांवर आग ओकायला सुरवात केली. त्यांच्या आगीच्या माऱ्याने कॅ. मॉन्टगोमेरी जखमी झाला. ले. चेंबरलेन, स्टुअर्ट व ,

डाक्सिन यांनाहि तसाच तडाका बसला. ले. स्टुअर्ट दुसऱ्या दिवशीं ता. २१ ला खिस्तवासी झाला. इंग्रजांकडील ५० जखमी झाले व १९ मृत्यु पावले तर भिल्लांकडील २५ लोक कामास आले. खानदेशांत शिरपूर, सुलतानपूर, पाचोरा, यावल आदि तालुक्यांत वर्षभर चकमकी झडतच होत्या व भिल्लांचा धुमाकूळ चालू होता.^{२३}

आधार : (१ ते ४) P. D. 1858 Vol. 33 pp. 349-55 (५ ते ६) P. D. 1857 Vol. 28 p. 125, P. D. 1858 Vol. 27 pp. 495 (७-८) P. D. 1857 Vol. 30 pp. 113-114; 137 (९-१०) कित्ता p. 137 (११) P. D. 1858 Vol. 27 pp. 492-493 (१२-१३) कित्ता p. 229 (१४) P. D. 1858 Vol. 14 pp. 285-286 (१५) P. D. 1857 Vol. 31 p. 525 (१६) P. D. 1858 Vol. 24 pp. 287-289 (१७) P. D. 1857 Vol. 32 pp. 77-81 (१८) P. D. 1858 Vol. 25 pp. 673-674 (१९-२२) P. D. 1858 Vol. 25 pp. 383-387 (२०-२१) P. D. 1858 Vol. 29 pp. 657-666 (२३) P. D. 1858 Vol. 21 p. 51 pp. 539-544

नाशिक : १८५७

या खटाटोपांत नाशिक भागांतील गिरिजन कांहीं गप्प बसले नव्हते. त्यांनींहि आपला वांटा उचलला. पेट (नाशिक) चे चोवीस परगण्यांचे कोळी राजे भगवंतराव हेहि यांत सामील झाले.^१ या भागांतील कोळी भिल्लांनीं बंडाच्या उठावाची तयारी सतत ४।६ आठवडे म्हणजे जवळ जवळ ऑक्टोबरच्या मध्यापासून केली.^२ त्यांत राजा व राणीचा दिवाणजी या उभयतांचा बराच भाग होता. ता. ६ डिसेंबरला ठरल्या-प्रमाणें पेटच्याच ठिकाण हरसूल येथील कचेरीवर बंडवाल्यांनीं हल्ला चढविला. मामलेदाराला कैद केलें. तिजोरीचा ताबा घेतला. हरसूल ते पेण पर्यंत मामलेदाराला मिरवीत नेलं. पेट येथील कचेरीची व पेटच्या बाजाराचीहि तीच गत झाली. लुटीनंतर बंडवाल्यांनीं राजाकडे जाऊन मुजरे केले.^३ पण सायंकाळीं या छोट्याशा बंडाचा निकाल लावण्याकरतां ले. ग्लासपूल तिथें आला. ही बातमी समजतांच बंडवाल्यांनीं पकडलेल्या मामलेदार व शिपाई यांस सोडून दिलें आणि आपण सरळ जंगलांत फरारी झाले.^४ ले. ग्लासपूलनें आठवडाभर भिल्लांविरुद्ध चढाई चालू ठेवली पण त्याला कांहीं विशेष यश मिळालं नाहीं. उलट बंडवाल्यांनीं त्यालाच कांहीं दिवस कचेरींत कोंडून ठेवला होता. भागोजी नाईक व मकाणी फुलदीखान हे दोघे या लढ्याचे पुढारी होते. कॅ. नेटल ग्लासपूलकडे धांवत आला व त्याची बंडवाल्यांच्या कोंडीतून सुटका केली. राजे भगवंतराव व इतर पुढारी यांना ता. २८ डिसेंबर रोजीं फांशी दिलें. शेंकडों लोकांना काळ्या पाण्यावर खाना केले. तेव्हां हळूहळू उद्रेकाचा उपशम झाला.

कंपनी सरकारनें भिल्लांचा वंदोवस्त करण्याचें ठरविलें तरी निविड अरण्य प्रदेशांत व पहाडा-पर्वतांत त्यांचा पाठलाग करणें फारच कठीण. तेव्हां एकतर त्यांना शरण यावयास सांगून माफी देणें आणि त्यांच्या आश्वासनांवर विसंबून रहाणें किंवा त्यांचा संपूर्ण वीमोड करून त्यांना पुन्हां उठाव करणें अशक्य करून सोडणें हे दोनच मार्ग होते. परंतु यांतील पहिला मार्गच सोयीस्कर व यशस्वी होण्याजोगा होता. म्हणून कंपनी सरकारनें काजीसिंग व त्याचे साथीदार यांना माफी द्यावी व त्यांच्यावर पूर्ववत् जबाबदारी टाकावी अशी शिफारस खानदेश जिल्हाधिकाऱ्यानें लिहून पाठविली आणि आपल्या औदार्याची खूण म्हणून त्यानें काजीसिंगाच्या वायको बहिणीस व पकडलेल्या इतर सर्व त्रायकांस सोडून दिलें.^८

भिल्ल नाईक पथाजीची शरणागति

पथाजी नाईक सुमारे ८० वर्षांचा म्हातारा. पण त्यानें आपल्या टोळीवाल्यांसह धिंगाणा सुरू करून कॅ. हेनरी यास ठार केलें होतें. पाठलागानंतर तो जो पळून गेला तो पुण्याच्या पोलीस ठाण्यावर जाऊन एप्रिल ५८ त ठाकला. त्याला ताबडतोब असिस्टंट मॅजिस्ट्रेट गौनी याजसमोर उभें करण्यांत आलें. तो म्हणाला, “महाराज, मी पथाजी नाईक भिल्ल आहे. तुम्हांकडे येऊन तुमच्या हस्तगत व्हावें असें जर माझ्या मनांत आलें नसतें तर मी तुमच्या हातीं कधींही लागलों नसतों. आतां तुम्हीं मला धरा. आणि पाहिजे असल्यास ताबडतोब फांशी द्या. पण माझ्या दोघां सुलांस वांचवा.”^९

पथाजीच्या वयाकडे पाहून त्यास माफी देण्यांत आली. पण भागोजी ह्याचा १८५९ च्या नोव्हेंबरांत अहमदनगरचे पोलिस सुपरिंटेंडंट सर फ्रॅन्क सौटर यांच्याशीं सिन्नर येथें समोरासमोर सामना होऊन तो ठार झाला.^{१०}

याच सुमारास सार्वत्रिक निःशस्त्रीकरणाचा हुकूम सुटला. प्रत्येक जिल्ह्यांतून शस्त्रधारी लोकांकडून शस्त्रें सरकारजमा होऊं लागलीं. भिल्ल मात्र यामुळें क्षुब्ध झाले. सुखासमाधानानें ते शस्त्रसंन्यास घेण्यास तयार नव्हते. म्हणून या कठीण कामगिरीवर सरकारनें अहमदनगरचे त्यावेळेचे हुजूर डेप्युटी कलेक्टर दादोजी पांडुरंग यांची नेमणूक केली. त्यांनीं भिल्लांचीं मनें वळवून हें धोक्याचें आणि तितकेंच जिकिरीचें काम शांततेनें पार पाडिलें.^{११}

आधार :— (१-४) P. D. 1858, Vol. 20, pp. 381-387 (५-६) P. D. 1854, Vol. 21, pp. 71-73 (७-८) P. D. 1858, Vol. 33, pp. 360-62 (९) P. D. 1858, Vol. 25, pp. 459-464 (१०) P. D. 1858, Vol. 28 (११) प्रियोळकर, दादोजी पांडुरंग चरित्र, पृ. २२५-२६

नागपूरचा उठाव : १८५७

नागपूरचें राज्य खालसा झाल्यावर नागपूरच्या जडजवाहिराचा निकाल कं. सरकारच्या नोकरांनीं उधळोपणानें लाविला. ७५ लाखाचें जडजवाहिर १०।१२ लाखाला माती-मोलानें विकलें गेलें. त्यामुळें लोकांची आणि राजघराण्यांतील मंडळींचीं मनं कं. सरकारविरुद्ध प्रक्षोभक बनलीं होती. मीरत, दिल्लीच्या बातम्या नागपूरला येऊन थडकल्या. नागपूरमधील सैनिकांमध्ये या संवंधीचा उत्साह होताच. कामठीमध्ये यावेळीं मद्रासी पलटण होती. तिला या बातमीची लागण पहिल्यांदा झाली नाही. पण राजाचें जुनें विनकवायती लष्कर नागपूरपासून तीन मैलांवर टाकली येथें होतें. त्यांत मात्र चुळबुळ सुरू झाली. त्यांत घोडेस्वार, पायदळ, व थोडासा तोफखाना होता. घोडे-स्वारांत मुसलमान बहुसंख्येनें होते. पायदळांत हिंदुस्थानी लोकांचा भरणा होता. मुसलमान सैनिकांचीं मनं विथरण्यास सरकारचेंच कृत्य कारणीभूत झालें होतें. शहरांत असलेलें कबरस्थान शहराच्या बाहेर हलविल्यामुळें ते विथरले होते. इतक्यांत उत्तरे-कडील हेर नागपूरस येऊन गेले. त्यांनीं कामठीचे सैन्यासहि फितुर केलें.

नागपूरमधील सैनिकांत गुप्त रीतीनें खल होऊन अखेरीस कट ठरला. मिशन हाऊसचे जवळ मोतीबाग म्हणून बगीचा होता त्यांत १३ जून रोजी रात्री १२ वाजतां खुणेकरितां लोकांनीं दारूचे फुगारे उडवावे; ते आकाशांत दिसतांच टाकली येथील सैनिकांनीं निमिषार्धांत निघून लोकांसह रेसिडेंटवर एकदम हल्ला चढवावा; युरोपियन अधिकाऱ्यांची कत्तल करावी, दारूगोळा व तोफा हस्तगत कराव्या आणि सीतावडीचा किल्ला ताब्यांत घ्यावा व मग कामठी येथील सैन्यानेंही या सैन्यास मिळावें.

वेताची बातमी फुटली. वेत ठरला खरा पण चुगलखोरांनीं डाव साधला. कॅप्टन ब्रूडला त्याच्या ध्यात्रानें टाकली येथील सैन्यांतील फितुरीची हकीगत कानांत सांगितली. तसेंच ता. १२ जून रोजी फैसलक्ष नांवाचा एक मुसलमान व त्याचा मुलगा स्टिफन हिस्लॉप मिशनरी याचे बंगल्यावर रात्रीं गेले. फैसलक्षाचा मुलगा पूर्वी हिस्लॉपच्या शाळेंत होता. त्यामुळें त्याला हिस्लॉपविषयीं कळकळ होती. या दोघांनीं हिस्लॉप यास बातमी दिली कीं लवकरच इंग्रजांची कत्तल होणार तेव्हां बायका मुलें एकदम सुवईस पाठवा. हिस्लॉपनें हें वर्तमान कमिशनरला कळविलें. तसेंच तुरुंगावरील दरवानेनें या कटाची बातमी वाटसरू बोलतांना ऐकली होती. तेव्हां कर्तव्य म्हणून त्यानेंही आपण जें ऐकलें होतें तें जेलच्या असिस्टंट कमिशनरला सांगितलें. या सर्व बातम्या कमिशनर प्लौडनला ता. १३ रोजी रात्री १० वा. समजल्या. आतां दोन तास राहिले होते. दोन तासांनंतर भयानक प्रसंग ओढवणार होता. पण इंग्रजांचें नशीब बळावर होतें म्हणून तो प्रसंग या बातमीमुळें टळला. प्लौडन साहेबानें उपाय योजिले. सीतावडी किल्ल्यांतील सैन्य

तावडतोव शहरांत आणविलें. सीतावर्डीच्या किल्ल्यावर बंदोबस्त करून तोफा रोखून ठेवल्या. सर्व इंग्रज बायकांस कामठीस रवाना केलें. पायदळ व तोफखाना यांच्या इमानावर नागपूरची सर्व भिस्त होती. पायदळाचे अधिकारी गैरहजर असल्यामुळें कमिशनरचा असिस्टंट कंत्रलेन यानें पायदळाचें अधिपत्य आपणाकडे घेतलें. त्यास कळून चुकलें कीं पायदळ व तोफखान्यांतील लोक बदलले नसून वाटेल तो हुकूम ऐकण्यास तयार आहेत. हें पहातांच एलिस निर्धास्त झाला.

इकडे ठरल्याप्रमाणें रात्रीं दहाच्या सुमारास ४०० मुसलमान लोक जमले. इतरहि जमाव जमला व टाकळीकडून लोक येण्याची वाट पहात बसले. टाकळीचे स्वारहि घोडे तयार करून वाट पहात बसले ते पायदळाच्या लायनींत पाठविलेल्या दफेदारांच्या परतण्याची. पण यावरच दुदैव ओढवलें. मद्रासी हवालदारानें या दफेदारास पकडलें. सर्व कारस्थान उघडकीस आलें. दारूचे फुगारे उडाले नसल्यामुळें बंडखोर लोकांनीं योजनेप्रमाणें एकदम अंमलबजावणी केली नाहीं. अधिकाऱ्यांची गस्त सुरू झाली. त्यामुळें घाबरून घोडेस्वारांचे पलटणींतील लोकांनीं घोड्यावरील जीन उतरले. यामुळें रात्रभर कांहीं गडबड झाली नाहीं.

दुसरा दिवस (रविवार ता. १४) - सार्वत्रिक धरपकड

रविवारीं कामठीहून एकदम सैन्य बोलावण्यांत आलें. तें येतांच धरपकड सुरू झाली. घोडदळांतील २० लोकांना पकडून त्यांच्यावर खटले भरले. इनायतुलाखान, विलायतखान आणि नवाब कादरखान यांना फांशी दिलें. घोडेस्वारांतील जो दफेदार पायदळांत गेला होता त्यासहि फांशी दिलें. आणखी नऊ लोकांना निरनिराळ्या शिक्षा टोटावल्या. शहराच्या सर्व लोकांचीं हत्यारें काढून घेण्यांत आलीं. त्यामुळें एकदम वचक बसला.

बाकाबाईचा इंग्रजधार्जिणेपणा

यावेळीं मराठे मंडळींतहि खळबळ उडाली. लोकांच्या टोळ्या जागोजाग हिंझू लागल्या. त्यांना फक्त पुढारी पाहिजे होता. युवराज जानोजी भोसल्याच्या नांवें द्वाही फिरवून गादीचें पुनरुज्जीवन करायचें लोकांच्या मनांत फार होतें. राणी बाकाबाईला हें कळून चुकलें. पण तिनें इंग्रजांच्या बाजूनें कौल दिला. बाकाबाई ही भोसले राजघराण्यांतील वृद्ध बाई. तिचें वर्चस्व लोकांवर फार होतें. तिनें सर्व प्रतिष्ठित माणसांना राजवाड्यांत बोलविलें, व कोणीही कांहीं गडबड करू नका असा उपदेश केला. त्यांतील प्रमुख लोकांस तर तिनें रोज आपलेकडे येऊन हजेरी देण्यास सांगितलें व सर्वांना अर्शी तंबी दिली कीं जो कोणी या कृत्यास चिथावणी देईल त्यास मी धरून देईन. मग त्यांत माझा नातेवाईक असला तरी मी पर्वा करणार नाहीं. बाकाबाईचा असा कल पाहून मराठे मंडळींत कांहीं गडबड झाली नाहीं.

चुगल्या फैजबक्ष यास एकदम शहर कोतवालाची जागा मिळाली व त्याने कटवाल्यांना हुडकून काढून कडक शिक्षा देवविल्या.

आधार :—काळे, नागपूर प्रांताचा इतिहास, The History of Freedom Movement in Madhya Pradesh, pp. 66-74.

औरंगाबादचा उठाव : १८५७

हैदराबादेंत वातावरण हळूहळू तंग होत होतें. शिकंदराबाद व बोळारम येथील फौजेत फितुरी करण्याचे प्रयत्न चालू होते. त्याच वेळीं औरंगाबादेंतहि सैन्यांत वेदिली माजण्याचा संभव दिसू लागला. कॅ. एस्. जी. जी. ऑर यांच्या अधिपत्याखालीं हैदराबादची ३ री घोडदळाची पलटण मालेगांवला रवाना करण्यांत आली. तिची जागा घेण्यासाठीं म्हणून हैदराबादची १ ली पलटण मोमिनाबादहून ११ जून रोजीं हलविण्यांत आली. तिचें नेतृत्व कॅ. एच. डी. अँबट यांजकडे होतें. या पलटणीचा मुकाम औरंगाबादपासून १४ मैलांवर छोटा पिंपळगांवीं होता. याच मुकामीं उत्तरेंतील बंडाच्या हकिकती सैन्याला कळल्या. ९ जूनला ही पलटण औरंगाबादला आली व काळा चबुतरा व घोडदळाच्या रांगा यांच्या दरम्यान या पलटणीचा तळ पडला. त्यावेळीं सैन्यांतील असंतोषाची चाहूल येऊं लागली. १२ जूनला सकाळीं या सेनेंत बंडखोर वृत्ति दिसून आली. असंतोषाचें प्रमुख कारण म्हणजे हे सैनिक उत्तरेंत जावयास नाखूष होते. व उत्तरेंत आपल्याला बंडवाल्यांविरुद्ध व विशेषतः दिल्लीच्या राजाविरुद्ध लढावें लागेल असें त्यांना वाटत होतें. आपण दक्षिणेंत चाकरी करण्यासाठीं म्हणूनच केवळ आलेलों आहोंत अशा वेळीं उत्तरेंत जाणें हे कराराविरुद्ध आहे अशीहि त्यांची भावना होती. सैन्यांतले बहुसंख्य लोक हे मुसलमान होते व त्यांना दिल्लीच्या राजाबद्दल आपुलकी वाटत होती व ही राजनिष्ठेची भावना त्यांना इंग्रजविरोधी बनविण्यास पुरेशी होती. ५ व्या टूपमध्ये प्रथम हा असंतोष पसरला. त्यानंतर सभा झाल्या व हिंदु व मुसलमान शिपायांनीं शपथासुद्धां घेतल्या.

कॅ. अँबटला याची कुणकुण लागली. तेव्हां तो सायंकाळीं ५ वाजतां रिसालदारांसह पहाणी करण्यासाठीं गेला. त्यावेळीं त्यास पलटणीची १ ली व ३ री तुकडी पुढें जाण्याचें नाकारीत असल्याचें समजलें. त्यांची समजूत घालण्याची खटपट करण्यांत आली. परंतु सैनिक बिथरले होते. संबंध पलटण रविवारीं दुपारीं ३ वाजतां निघून अंबाला या ठिकाणीं परतणार असल्याची बातमी आली. यावेळीं जे एतद्देशीय अधिकारी व इतर सैनिक फटकून राहतील त्यांना जबरदस्तीनें नेण्याचा प्रयत्न होणार असें दिसलें. पुष्कळसा रक्तपात होणारसें वाटूं लागलें. तेव्हां युरोपियन अधिकाऱ्यांची

त्रायकामुलें सुरक्षित स्थळीं पाठवून देण्यांत आलीं. कॅ. अँबट सुरक्षित जागा पाहून तोफखान्याच्या आश्रयानें राहिला. परंतु ५॥ वाजतां रिसालदार अब्दुल रहेमान याच्या हाताखालील सैनिकांनीं कॅ. अँबटचा हुकूम पाळण्याचें ठरविलें व ते इतर पलटणींतील लोकांपासून अलग राहिले. मग त्यांचें अनुकरण हिंदूंनीं केलें. व अखेर २, ३, ५, ६ या टूप्च्या अधिकाऱ्यांनींही आपल्या वर्तनावद्दल खेद प्रदर्शित करून सरकारशीं एकनिष्ठा व्यक्त करणाऱ्या पत्रकावर सहा दिल्या.

आतां हा असंतोष मात्र केवळ १ त्या घोडदळापुरता मर्यादित राहिला नाहीं. औरंगाबादला २ री इन्फन्ट्री ही पलटण होती. यांतील २०० सैनिक उत्तरप्रदेशांतील औध परगण्याचे होते. त्यांच्याबद्दल युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या मनांत अविश्वास निर्माण झाला होता. भीति व संशय यांच्या योगानें अतिरंजित बातम्या त्यांच्या कानीं येऊं लागल्या. युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या घरादारांची त्यांच्या मुलाबाळांसकट होळी करावयाची, कॅन्टोनमेंटवर हल्ला करून लुटालूट करावयाची, गोऱ्यांना ठार मारावयाचें अशा बातम्या उठत होत्या. असें असतां एके रात्री इन्फन्ट्रीचा प्रमुख कॅ. स्पीड याला ३ व्या घोडदळांतला बुहानबक्ष भेटावयास आला. त्याचा कॅप्टन व त्याची पत्नी यांजवर फार जीव. त्यानें येऊन कॅप्टनला सांगितलें कीं घोडदळ पलटण शस्त्रास्त्रांनिशीं पहांटे कॅन्टोनमेंटवर हल्ला करणार. तेव्हां कॅप्टननें मिसेस स्पीड, मुलें व इतर एक दोन स्त्रिया यांना बैलगाडींत बसविलीं. बैलगाडीला बाहेरून पांढरे पडदे लावण्यांत आले व मुसलमानी जनानखान्याचें स्वरूप त्या बैलगाडीला देण्यांत आलें. बरोबर विश्वासु बुहानबक्ष होताच. ही मंडळी अहमदनगरला रवाना करण्यांत आली. याचवेळीं एकदम वादळी हवा सुरू झाली व जोराचा पाऊस, विजांचा कडकडाट व वादळी वारा यांनीं थैमान मांडलें. या वादळी वाऱ्यानें घोडदळानें उभारलेलें मोठें हिरवें निशाण खालीं ओढलें. हा वादळी पाऊस व निशाणाचें खालीं येणें हा ईश्वरी प्रकोपच वाटला व त्यामुळें त्या घोडदळाच्या सैनिकांच्या हालचालींवर विरजण पडलें. किंबहुना या निसर्गप्रकोपामुळें तें बंडच उन्मळून पडल्यासारखें झालें. युरोपियन अधिकारीवर्गांत औरंगाबादेतील गुंड वगैरे लोक सैन्यामधील या असंतोषाचा फायदा घेऊन कॅन्टोनमेंटवर लुटीसाठीं हल्ला करणार अशी भूमिका उठली व कॅन्टोनमेंट व घोडदळ पलटण यांमधील काडम नदीवरील पुलावर घाईघाईनें इन्फन्ट्रीचे कांहीं लोक पाठविण्यांत आले. याचा परिणाम असा झाला कीं घोडदळांत गोंधळ व गडबड सुरू झाली. तुताऱ्या वाजविल्या गेल्या व रात्री झोंपेंतून सारे लोक उठून घोड्यावर स्वार होऊं लागले व कॅन्टोनमेंटकडे निघाले. सारें घोडदळ सरकार-विरुद्ध बंड करून उभें राहिल्याचा देखावा दिसूं लागला.

हैदराबादला या सर्व हकिकती कळविल्या गेल्या होत्या. पुण्याहून औरंगाबादला सैन्य धाडण्यांत आलें. परंतु हें सैन्य येईपर्यंत औरंगाबादेतील बंड उग्र स्वरूप धारण करूं लागलें. १७ जूनला इन्फन्ट्रीमधील असंतोषसुद्धा उघड दिसूं लागला. इन्फन्ट्रीमधील शिपायानें घोडदळांतल्या माणसाला विचारलें, रेजिमेंटमधील कांहीं भाग जर तुमच्या

बाजूचा आहे तर अजून कसे काहींच घडलें नाहीं? कॅ. सिंक्लेअरला तर घोडदळांतल्या लोकांविरुद्ध तोफा न वापरण्याचा पुढारी लोकांचा निर्धारसुद्धां कळला होता.

कॅ. अँबटने या पथकाला भेट देऊन जनरल बुडबर्नचें सैन्य लवकरच येत आहे तोंपर्यंत शांत राहाण्यास सांगितलें. दरम्यानच्या काळांत मेजर जनरल बुडबर्नचें सैन्य औरंगाबादकडे निघालें होतें. त्याच्या हाताखालीं कॅ. गिलच्या आधिपत्यांतील १४ वी लाईट ड्रगून पलटण, कॅ. वूलकोम्बच्या नेतृत्वाखालील युरोपियन तोफखाना व कर्नल फॉलेटच्या हुकमतीतील २५ वी मुंबईची नेटिव्ह इन्फन्ट्री यांचा भरणा होता.

हें सैन्य २३ जूनला सकाळीं १० वाजतां औरंगाबादला येऊन पोचलें. कॅ. अँबटच्या सांगण्यावरून घोडदळाच्या तळाजवळ जाऊन त्यांना चकित करून सोडण्याचें ठरलें. १२ वाजतां तेथें हें सैन्य जाऊन थडकलें. दोन तोफा व ड्रगूनची एक तुकडी निजामाचा तोफखाना व पायदळ यांत बंड उद्भवल्यास पुलाच्या संरक्षणासाठीं ठेवण्यांत आलें. घोडदळांतील त्रिगुल वाजविण्यांत येऊन लोकांना रांगेंत उभें राहाण्याचा हुकूम देण्यांत आला. अँबट घोड्यावरून रपेट करीत त्याजवळून गेला व जे इंग्रजांशीं विश्वासू व एकनिष्ठ राहिले होते त्यांना बाकीच्या बंडखोर लोकांपासून वेगळें होण्याचा हुकूम दिला. वूलकोम्बच्या बॅटरीज सज्ज ठेवण्याचा हुकूम देऊन त्या ३० यार्डीवर आणण्यांत आल्या. कॅ. अँबटला सैनिकांना चार शब्द सांगण्याची आज्ञा झाली. अँबटने बंडखोरांना आज्ञाभंगाबद्दल कारणें विचारलीं. बंड करण्यास ते कां प्रवृत्त झाले त्याबद्दल विचारणा केली. सरकारचें धोरण सैनिकांचें धर्मांतर न करण्याचेंच आहे असें त्यानें सांगितलें व या आज्ञाभंगाबद्दल होणाऱ्या सजेची कल्पना दिली. नंतर प्रत्येक रिसालदाराला बंडखोरांच्या नायकांचीं नांवें पुकारण्याबद्दल सांगण्यांत आलें. त्यावेळीं अमीरखानाचें नांव पुकारण्यांत आलें. त्यावेळीं “हें चांगलें नाहीं, हें सर्व खोटें आहे” असें तो ओरडला. अँबटचें भाषण परत चालू झालें. तेव्हां तो मध्येंच पुन्हां एकदा ओरडला व ‘सर्व बंधूनों, बंदुका सज्ज करा, गोळीबार चालू करा’ अशी आज्ञा देता झाला. वूलकोम्ब हा आपल्या तोफानिशीं तयारींत होता व हुकमाची वाट पहात होता. परंतु सारे सैनिक एकदम लाइनीकडे निघाले. ते २६० यार्ड गेल्यानंतर वूलकोम्बने तोफा चालू करण्याची आज्ञा विचारली. परंतु काहीं वेळानंतर ती मिळाली. तोंपर्यंत ते तोफांच्या टप्प्याबाहेर निघून गेले होते. राहिलेल्या सैनिकांना शस्त्रें खालीं करण्याचा हुकूम झाला. १ ल्या टूप खेरीज बाकीच्यांनीं हुकूम मानले. पहिल्या टूपचे लोक पळूं लागले. त्यांचा ड्रगून पलटणीनें पाठलाग केला! अँबटहि या पाठलागांत होता. दफेदार मीर फिदाथली त्याच्या हातांत सांपडला त्यावेळीं त्यानें दातांत तलवार धरली व घोड्याचे लगाम सोडून शरणागति दर्शविण्याकरितां दोन्ही हात उंचावले. कॅ. अँबटने आपली तलवार खालीं केली. नेमकें त्याचवेळीं फिदाथलीनें अँबटवर गोळी झाडली. घोड्याची क्षणाची हालचाल झाली व नेम चुकला. फिदाथलीला नंतर पकडण्यांत आलें. या हाणामारींत ५१६ लोक मारले गेले व ५१६ पकडण्यांत आले. निःशस्त्र करून कैदेत ठेवण्यांत

आलेल्या लोकांत १ रिसालदार, ३ जमादार, ९ दफेदार, ७६ सैनिक व ४ तुतारीवाले होते.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं बुडबर्नच्या सैन्याची कवाईत झाली. त्यावेळीं मीर फिदा-अलीला बाहेर आणण्यांत आले. त्याची ड्रम-बेट कोर्टमार्शल झाली व तोफेच्या तोंडीं देण्यांत आले. त्यावेळीं तो इतकेंच म्हणाला “माझ्याविरुद्ध साक्षी देणाऱ्यांना परलोकीं याचा जाब द्यावा लागेल.” त्याला तोफेच्या गाडीला बांधत असतां त्यानें तसें न करण्या-बद्दल विनविलें व आपण जरासुद्धां गाडीपासून हलणार नाहीं असें सांगितलें. किती निर्धारानें व शांतपणें त्यानें मृत्यूला तोंड दिलें! असेच खटले इतरांवर भरले व शिक्षा झाल्या. त्यांत चौघांना गोळ्या घालण्यांत आल्या. आणखी दोघांना तोफेच्या तोंडीं दिलें. कितीतरी फांशी गेले. तीस ते चाळीस लोक जन्मठेपी गेले. शेकडों लोकांना नोकरीतून जावें लागलें. अशा रीतीनें हें बंड मूर्तस्वरूप घेण्यापूर्वीच समूळ उखडण्यांत आलें.

आधार :—P. D. 1857 Vol. 25, pp. 255-60 263, 267; Freedom Struggle in Hyderabad Vol. II; (out-break of Aurangabad in June 1857)

नरगुंदचे भावे

धारवाड जिल्ह्यांत नरगुंद हें एक छोटेखानी संस्थान होतें. त्यावेळीं हें दक्षिण महाराष्ट्रांत मोडत होतें. या संस्थानचे त्यावेळचे अधिपति बाबासाहेब भावे होते. त्यांचा एकुलता एक मुलगा १८४३ मध्ये निधन पावला. तेव्हां त्यांनीं दत्तक घेण्याची कंपनी सरकारकडे परवानगी मागितली. त्यावेळचा दक्षिण महाराष्ट्राचा पोलिटिकल एजन्ट मॅनसन यानें त्या दत्तक घेण्यास मंजुरी दिली नाही. बाबासाहेबांना त्यामुळे फारच वाईट वाटलें. १८५७ मध्ये दक्षिणेंतील संस्थानांनीं सरकारविरुद्ध उठाव करण्याकरितां जीं कारस्थानें चालविलीं होतीं त्यांत त्यांनीं हिरीरीनें भाग घेतला. सोरापूरच्या राजानें उठाव करतांच नरगुंदनेंही करावा असें ठरलें होतें. तसेंच त्यानें कोल्हापूर, सांगली, मिरज, जमखिंडी, इत्यादि संस्थानिकांशीं पत्रव्यवहार करून त्यांचें सर्व सहकार्यहि मागितलें होतें. तसेंच धारवाड जिल्ह्यांत धुमाकूळ घालणारा प्रसिद्ध क्रांतिकारक भीमराव मुंडरगी यालाहि हाताशीं धरलें. अशी सर्व तयारी झाली तरी धारवाडच्या कलेक्टरला भावेविषयीं बिल्कूल संशय आला नाही. ता. २४ मे (म्हणजे भावेनें सरकाराविरुद्ध युद्ध पुकारण्याच्या अगोदर एक दिवस) च्या पत्रांत भीमराव मुंडरगीच्या बंडाचें वृत्त देतांना कलेक्टर म्हणतो कीं, “नरगुंदकर भावे हे गृहस्थ भित्रे आहेत.” ते काहीं सहजासहजीं या बंडखोरांना सामील होणार नाहीत. त्यांना धारवाडला बोलावून

नरगुंदमधील शांततेचा भंग करू नये असें सांगू.” दुसऱ्या दिवशीं ता. २५ मे १८५७ रोजीं नरगुंदकरांनीं कंपनी सरकारविरुद्ध युद्ध पुकारून कलेक्टरचा कयास खोटा पडला.

मॅनसनचा वध

युद्ध पुकारल्यावर कंपनी सरकारनें मॅनसनला त्याचा बंदोबस्त करण्यास पाठविलें. मॅनसन रामदुर्गास होता. रामदुर्गचे अधिपति नरगुंदकरांचे धाकटे भाऊ. पण ते इंग्रजांस सामील होते. मॅनसननें आपल्या १४।१५ स्वारांसह नरगुंदकडे चाल केली. नरगुंदकरांना ही बातमी हेरांकडून कळली. त्यांनींही बरोबर ८ शें स्वार घेऊन मॅनसनवर चाल केली. दोघाची गांठ सुरेवान या गांवीं पडली. नरगुंदकरांना पाहून मॅनसन धावरला. आणि त्या गांवच्या देवळांत दडून बसला. त्याला नरगुंदकर भावे आणि त्यांचे दोस्त यांनीं हुडकून काढलें. एका बाजूस त्याच्या घोडेस्वारांचा समाचार घेतला. इतक्यांत नरगुंदकरांचा प्रसिद्ध दोस्त भीमराव मुंडरगी त्यांना आपल्या २५०० शें जमावानिशीं येऊन मिळाला. मॅनसनला विष्णु कुलकर्णी नांवाच्या इसमानें पकडलें. दोघांचें मल्ल-युद्ध झाले. विष्णूनें मॅनसनला खालीं लोळविलें. मॅनसन बाबासाहेबांकडे जीवदान मागूं लागला. पण त्याला कंठस्नान मिळालें. त्याचें शीर धडावेगळें करून तें नरगुंदला ता. ३० ला सकाळीं ८ वा. पाठविण्यांत आलें आणि लोकांना पहाण्यासाठीं तें वेशीवर टांगून ठेवण्यांत आलें. हा प्रकार ता. ३० मे १८५८ रोजीं घडला.

फितुरी

या घटनेमुळें नरगुंदमध्ये भयावह वातावरण निर्माण झालें. मॅनसनच्या धडावरचे कपडे तपासतां त्यांत बाबासाहेबांना दोन पत्रें सांपडलीं. त्या पत्रांवरून कळून चुकलें कीं “किल्ल्यांत असलेल्या कोठारांतील दारूच्या साठ्यांत शेंण व बाजरी मिसळून टाकली आहे.” आपल्या कारभार्यांचें विश्वासघातकी काम त्यांना कळून चुकलें. हे कारभारीच मॅनसनला सामील होते.

लढाईत वेशांतर

मॅनसनच्या खुनाच्या बातमीनें इंग्रजांच्या अंगाचा थरकांप झाला. मालकमच्या आधिपत्याखालीं इंग्रज सेना चालून आली. तिनें नरगुंदला वेढा दिला. युद्धास तोंड लागलें. पण आपली शक्ति अपुरी पडत आहे हें पाहून बाबासाहेबांनीं वेशांतर करून किल्ल्यांतून पलायन केलें. बाबासाहेबांच्या मातोश्री व पत्नी यांनींही राजवाडा सोडला आणि मलप्रभेंत प्रवेश केला. त्यांचीं प्रेतें बुदिहाल गांवीं येऊन पडलीं. त्यांचें दहन केलें गेलें.

नरगुंदचा ताबा इंग्रजांनीं घेतला. तिथें शांतता प्रस्थापित केली. आणि संशया-वरून अनेकांची धरपकड केली. सांपडलेल्या मंडळींत बाबासाहेबांचे सेनापतीहि होते.

इंग्रज अधिकाऱ्यांनी चौकशीचा फार्स करून दहा बाराजणांसह त्यांनाहि फांशी दिले.^१ आणि बाबासाहेबांना पकडून देण्यासाठी १०००० रु. बक्षीस जॅकबनें जाहीर केले.^{१०} फ्रॅन्क सूटर नांवाच्या अनुभवी अधिकाऱ्यास त्यांच्या पाटलागावर सोडले. बाबासाहेब वेशांतर करून तारेगळच्या एका पाटलाच्या घरीं आले.^{११} फ्रॅन्क सूटर वेशांतर करून त्यांचा मागोसा घेतच होता. त्याला ही बातमी कळली. तोहि तारेगळला आला.^{१२} त्यानें बाबासाहेब होते त्या घरास गराडा घातला. थोड्याशा झटापटीनंतर बाबासाहेबांना त्याच्या स्वाधीन होणें भाग पडले. बाबासाहेबास पकडल्यावर त्यांना वेळगांवास ता. २ जून रोजीं आणण्यांत आले.^१ त्यांच्यावर अनेक आरोप ठेवण्यांत आले आणि न्यायालयीन चौकशी होऊन त्यांना फांशीची शिक्षा सुनावण्यांत आली. ता. १२ जून १८५८ ला त्यांना सकाळीं ७ वाजतां सर्व लोकसमुदायासमोर फांशी दिले.^{१४}

इकडे नरगुंदला ता. २ रोजीं त्यांचें संस्थान खालसा झाल्याचें जाहीर करून त्याचा अंतर्भाव खालसा प्रदेशांत केला.^{१५}

भीमराय मुंडरगीच्या शोधांत ब्रिटिश सैन्य होतें. भीमराय हा नरगुंदकरांचा साथीदार होता. त्यानें नरगुंद इंग्रजांच्या हातीं पडल्यावर कोयलच्या किल्ल्याचा आसरा घेतला. ले. केरनें त्या किल्ल्यास वेढा घातला आणि भीमरायास ठार मारलें, १५० लोकांना कैद केलें, आणि त्यांना निरनिराळ्या शिक्षा ठोठावल्या,^{१६} व शांतता प्रस्थापित केली.

आधार :—(१) P. D. 1858 Vol. 29 Letter of 29-5-58 (२) कित्ता pp. 9-13 (३) कित्ता Letter 27-5-58 (४) कित्ता p. 165 (५) P. D. 1858 Vol. 31 p. 177 (६) P. D. 1858 Vol. 29 Letter 30-5-58 (७) नरगुंदवरील कवन (८, ११-१२) P. D. 1858 Vol. 33 pp. 113-21 (९) P. D. 1858 Vol. 30 pp. 23-33 (१०) P. D. 1858 Vol. 29 Letter 29-5-58 (१३-१४) P. D. 1858 Vol. 31 pp. 45-48 (१५) P. D. 1858 Vol. 30 pp. 23-33 (१६) P. D. 1858 Vol. 29 Letter 5-6-58.

जमखिंडी

जमखिंडी संस्थानचे अधिपति रामचंद्रपंत पटवर्धन यांचा भाग या उठावांत मोठा होता. पण इंग्रजांच्या हातांत पुरेसा पुरावा मिळूं शकला नाहीं. त्यामुळें त्यांना कांहीं दिवस नजरकैदच भोगावी लागली.^१ उत्तरेकडे ठिणगी पडून उठावाची आग भडकण्याच्या अगोदर पासूनच अप्पासाहेबानें किल्ल्याची डागडुजी करण्याचें काम हातीं घेतलें. तें पुरें झाल्यावर निरनिराळ्या विश्वासू लोकांकडून शस्त्रें, दारूगोळा वगैरे साहित्य तयार करवून घेतलें. त्याचा सांठा राजवाड्यांत केला.^२ राजाला किल्ल्याची डागडुजी कां करतां म्हणून इंग्रज सरकारनें विचारलें. पण राजानें सांगितलें कीं पठाण, रोहिले यांच्या

हल्यापासून संरक्षण करण्याकरितां ही डागडुजी आहे.^३ पण राजाच्या व त्याच्या हस्तकांच्या हालचालीची गुप्त बातमी कंपनी सरकारला कळली.^४ त्यांनीं ताबडतोब कटाचे धागेदोरे मिळविले आणि अनेक लोकांच्या धरपकडी केल्या. रामचंद्रपंतांचा या प्रकरणांत हात आहे असें समजल्यावर कंपनी सरकारच्या हालचाली जोरांत सुरू झाल्या. यावेळीं जमखिंडीकरांचा राजनिष्ठ सेवक छोटूसिंग यानें धन्यास वांचविण्याचें ठरविलें व उठावाची सर्व जबाबदारी आपल्या शिरावर घेतली.^५ लागलीच छोटूसिंगाच्या चौकशीचा फार्स करण्यांत आला. छोटूसिंगानें आपल्या कबुलीजबाबांत सर्व जबाबदारी स्वतःच्या शिरावर घेऊन अप्पासाहेबांना तोशीस लागूं दिली नाही. छोटूसिंगास फांशीची शिक्षा सुनावली गेली आणि लोकांना वचक बसावा म्हणून त्यास बेळगांवमधून मुद्दाम जमखिंडीस आणलें.^६ दवंडी पिटून लोकांना जमविलें आणि तोफेच्या तोंडीं देऊन त्याचा निकाल लावला.^७

छोटूसिंगानें कबुलीजबाब देण्याच्या आधीं त्यानें जमविलेलें सर्व युद्धोपयोगी साहित्य गांवांतील “अप्पासाहेबांची विहीर” या नांवानें ओळखल्या जाणाऱ्या अतिखोल विहिरींत गाडण्यांत आलें.^८

छोटूसिंगास अटक करून त्याच्यावर बेळगांवास पोलिटिकल एजन्ट समोर खटला भरला, तेव्हांच अप्पासाहेबांना जमखिंडीस कैद केलें^९ आणि अप्पासाहेबांविरुद्ध सबळ पुरावा मिळविण्याच्या प्रयत्नास गव्हर्नर एलिफन्स्टन पासून तो पोलिटिकल एजन्ट सेक्टन कार हे सर्व लोक लागले.^{१०} पण भरपूर पुरावा मिळूं शकला नाही. तेव्हां जमखिंडी राजास राजकैदी समजून त्याला कोणार्शीहि पत्रव्यवहार करूं देऊं नये असें सेक्टन कारनें ता. २०-३-१८५८ च्या पत्रानें बजाविलें.^{११} पण लागलीच ता. २२ मार्च रोजीं त्यांना कैदी म्हणून बेळगांवास रवाना करण्यांत आलें. तेथें कांहीं दिवस ठेवल्यावर, जमखिंडीचे बंडखोर त्यांच्याशीं संगनमत करतात असा संशय कंपनी सरकारला आला. तेव्हां त्यांना वेंगुर्ल्यास हलविण्यांत आलें. पुढें त्यांना रत्नागिरीस कैदी म्हणून नेण्यांत आलें.^{१२} तेथें ते ७ जानेवारी १८५९ पर्यंत कैदेतच होते. त्या दिवशीं व्हिक्टोरिया राणीच्या जाहीरनाम्याप्रमाणें त्यांची बिनशर्त मुक्तता झाली आणि पुन्हां ते जमखिंडीचे राजे झाले.

जमखिंडीकरांच्या खाजगींत आत्रा देवधर नांवाचा एक नोकर होता. वहिमावरून त्याला अटक करण्यांत आली. आणि त्यानें दक्षिण महाराष्ट्रांत प्रवेश करावयाचा नाही या अटीवर त्याला हद्दपार करण्यांत आलें.

आधार : (१-९) P. D. 1858 Vol. 27 p. 291 (2-3-10) P. D. 1858 Vol. 28 pp. २३५-२३६ (४-८) किंता pp. 231-64, 265-268 (११-१२) किंता

दक्षिण महाराष्ट्रांतील उठाव

दक्षिण महाराष्ट्रांत त्यावेळीं कोल्हापूर, जमखिंडी, मिरज, तासगांव, मुधोळ, अक्कल-कोट, जत, नरगुंद अशीं संस्थाने होती. यांचे एकमेकांशीं संधान होते. या सर्व संस्थानिकांनीं या उठावांत कमीअधिक प्रमाणांत भाग घेतल्याचे दिसते. पण सोरपूरच्या राजाच्या निवेदनावरून असें कळते कीं बहुतेक सर्व संस्थानिकांचा या उठावास सक्रिय पाटिंबा होता. त्यांनीं सोरपूर राजासहि आपल्यांत सामील करून घेतले.

सोरपूर राजाची कामगिरी

मुंबई इलाख्यांतील विजापूर व सोलापूर जिल्ह्यांच्या सरहद्दीवरील निजामाच्या मुलखांत सोरपूर नावाचे छोटेसे संस्थान होते. या संस्थानचा त्यावेळचा राजा वैकम्पा नाईक बलवंत बेहरी हा होता. राजा वयाने लहानच होता. त्याच्या मनांत ब्रिटिशांनीं आपल्यावर अन्याय केल्याचे शक्य सलत होते. निजामाला इंग्रजांचे कर्ज झाले. त्याची रक्कम ६२ लाखांवर गेली. ती फेडतां येईना म्हणून इंग्रज सरकारने ५२ लाख उत्पन्नाचा मुलुख आपल्या ताब्यांत घेतला. त्यामुळे ३ लाख रुपये निजाम, सोरपूर राजाकडून घेऊं लागला. हा मुलुख सोडवून आपल्या ताब्यांत आणण्याकरितां सोरपूर राजाने इंग्रज ठाण्यावर आपल्या मेहुण्याकरवीं हल्ला चढविला. पण हल्ल्यांत त्याच्या मेहुण्याचा पराभव झाला. हे शक्य राजाला बोचत होतेंच. शिवाय नानासाहेबाचे हस्तक उत्तरेकडे येऊन राजाला भेटत असत. आणि इकडे दक्षिणेतील संस्थानिकांनींहि सोरपूर राजास उठाव करण्यास उत्तेजन दिलेले. यामुळेच राजाने उठावाची तयारी करण्यास सुरवात केली.^२

सैन्यभरती

त्याने ६०० अरब, ४०० रोहिले आणि ५० परदेशी इतक्यांची सैन्यांत भरती केली. यांच्या लहान लहान तुकड्या करून त्या राजवाड्याच्या आजूबाजूस ठेविल्या. कॅप्टन टेलरच्या संरक्षणास २५ रोहिले ठेविले. एवढी सैन्यभरती कशाला? असा प्रश्न कॅ. बालमेन याने. राजास करून त्यास हे सैन्य कमी करण्याचा हुकूम दिला. राजाने हो म्हटले आणि सैन्याच्या लहान लहान तुकड्या खेडोपाडीं रवाना केल्या.^३

हल्ला

रोहिले पठाणांची भरती झाल्यावर कस्तुरीराज, महमदहुसेन व केसूराम यांना मुधोळ कोल्हापूरकडून बातम्या आणण्याचे काम सांगण्यांत आले.^४ इकडून तिकडे बातम्या जात येत होत्या. अशा स्थितींत एका संध्याकाळीं राजा आपल्या राजवाड्यांत बसला असतां कॅप्टन कम्बेलच्या कॅम्पवर हल्ला केला आणि कम्बेल मारला गेला. राजाला

पकडण्यांत आले.^५ त्याच्यावर रीतसर खटला भरला गेला. आणि त्यास फांशीची शिक्षा ठोठावण्यांत आली. कॅ. मेडोज टेलर म्हणून राजाचा शिक्षक होता. त्यानें मध्यस्थी करण्याचा प्रयत्न केला. राजानें त्याला निवेदन सादर केलें. त्या निवेदनांत त्यानें उठावांत सामील असलेल्यांचीं आणि उठावाशीं संबंध असलेल्यांचीं नांवे सांगून टाकिलीं.^६ दक्षिण महाराष्ट्रांतील सर्व संस्थानिक व विशेषतः जमखिंडीकर यांचा उल्लेख त्यांत प्रामुख्याने होता. तसेंच जतचे जहागिरदार यांचाहि संबंध त्यानें बोलून दाखविला. शेवटीं त्यास काळ्यापाण्याची शिक्षा दिली. पण काळ्यापाण्यावर नेण्यांत येत असतां या बालराजानें अधिकाऱ्याच्या कमरेचें पिस्तुल लीलेनें ओढून घेतलें आणि क्षणार्धांत त्याच्या योगानें त्यानें मृत्यूला मिठी मारली.^७

आधार : (१-२) P.D. 1858 Vol. 28 p. 153 (३) P. D. 1857 Vol. 25 pp. 417-430 (४-७) P.D. 1858 Vol. 28 pp. 153-163.

मुधोळमधील हलगडीचे बेरड यांचा उठाव

हलगलीचा उठाव हा कांहीं संस्थानें खालसा झाल्यामुळें किंवा तनखा बंद पडल्यामुळें नव्हता. त्यापैकीं कोणी जहागिरदार किंवा अधिपतीहि नव्हते. शस्त्रस्वातंत्र्य अत्राधित राखण्याकरितां हलगलीच्या बेरडांनीं प्राण पणास लावून लढा दिला.

उत्तर भारतांतील उठावानें निरनिराळ्या अफवा पसरल्या गेल्या. त्यांतच इंग्रज राज्य लवकरच लयास जाणार अशी गप्प सुशिक्षित लोकहि मारीत असत. या गप्पांचा परिणाम हलगलीच्या बेरडांवर झालाच. तेवढ्यांतच मुंबई सरकारनें शस्त्रास्त्रें जवळ ठेवण्यासंबंधी प्रतिबंधक हुकूम काढला. हलगलीच्या बेरडांनीं हा हुकूम मानण्याचें नाकारलें. नव्या कायद्याप्रमाणें शस्त्रास्त्रांची नोंद करण्याचा हुकूम मि. सिटन कार, पोलिटिकल एजन्टनें, वेळगांव गांवीं ऑक्टोबरमध्ये दिला. त्या हुकुमाची अंमलबजावणी मुधोळ संस्थानांतील कांहीं गांवांत १० नोव्हेंबरला झाली. ता. ११ ला बेरड जमादाराला बोलावणें पाठविण्यांत आलें तें शस्त्रास्त्रांची नोंद करण्याकरितांच. पण या बोलावण्याला त्यांनीं कांहींच किंमत दिली नाहीं.

१५ नोव्हेंबरला मुधोळच्या कारभान्यानें रामराव भुजंग नांवाच्या कारकुनास हलगलीच्या बेरडास बोलावण्याकरितां निरोप पाठविला. त्यांनीं शस्त्रास्त्रें नोंदावीं अशी विनंती केली पण त्यांनीं शस्त्रें दिलीं नाहींच व शस्त्रास्त्रें नोंदहि केलीं नाहींत. तदनंतर ५।६ दिवसांनीं नारप्पा नाईकाला बोलावणें पाठविण्यांत आलें. पण त्यानेंहि दाद दिली नाहीं. शेवटीं ता. २२ रोजीं राजाचा मानकरी भीमराव अनंत धारपुरे याला नारो रामचंद्र पोतनीस याजबरोबर मुधोळच्या कारभान्यानें हलगलीस खाना केलें. भीमरावाला कांहीं बेरडांची

समजूत काढतां येईना. इतकेंच नव्हे तर बेरडांनीं भीमरावाला जीवें मारण्याचाहि धाक घातला. तदनंतर ता. २४ व २५ ला बेरडांची समजूत पाडण्याचे असेच प्रयत्न करण्यांत आले पण ते निष्फळ ठरले.

बेरडांचा उठाव

ता. २७ नोव्हेंबरला कारभाऱ्यास कळून आलें कीं बेरडांनीं सशस्त्र उठाव करण्याचें ठरविलें आहे व त्यांना बुडनी व मंतूर या ठिकाणचे सनदीहि जाऊन मिळाले आहेत. ही बातमी त्यानें ले. क. मालकमला कळविली. शिवाय अलगुडीचे बेरडसुद्धां हलगुलीच्या बेरडांना मिळाले आहेत हेहि त्याबरोबरच कळविलें.

लालगडला ब्रिटिशांचा वेढा

बेरडांनीं उचल खाल्ती आणि ते 'लालगड' नांवानें ओळखल्या जाणाऱ्या डोंगराच्या उतारावर असलेल्या ठिकाणीं दबा धरून बसले. याच उतारावर मि. केर, पोलिटिकल एजंट वेळगांव, यानें ता. ३० नोव्हेंबर रोजीं हल्ला चढविला. गोऱ्या सोजिरांच्या गोळीबारास जवळजवळ ५०० बेरडांनीं दुप्पट जोरानें प्रत्युत्तर दिलें. सर्व रात्रभर गोळागोळी चालूनहि ब्रिटिश अधिकारी हलगली गांवच्या मध्यभागापर्यंत प्रवेश करूं शकले नाहींत. आतां आपला पराक्रम लोपला असेंच ब्रिटिश सैनिकांना वाटलें. तेव्हां फितुरी सुरू झाली. रात्रीच्या गडप अंधकारांत ब्रिटिश घोडेस्वार हलगली गांवांत घुसले आणि त्यांनीं स्वैर गोळीबारास सुरवात केली. स्वैर गोळीबारानें वातावरण संशयित झालें; लोक भयभीत झाले. ते सैरावैरा पळूं लागले. त्यांवर केरच्या हाताखालील घोडेस्वारांनीं गोळ्या चालविल्या. सुमारे १५० बेरड या गोळीबारांत ठार झाले. कांहींनीं बचावार्थ सुरक्षित जागीं आसरा घेतला. पण अखेरीस बेरडांचा नाइलाज झाला. त्यांनीं आपली शस्त्रास्त्रें सरकारच्या स्वाधीन केलीं. तोफा डागून केरनें हलगलीचा लालगड जमीनदोस्त केला. जे बेरड लढाईत सांपडले त्यांना मुधोळला नेण्यांत आलें. आणि त्यांना जरबीच्या शिक्षा ठोठावल्या. त्यांचे म्होरके होते त्यांना मुधोळच्या वेंकटेश तलावाजवळील माळावर फांशी देण्यांत आले. तसेंच गांवांतील लोकांना दहशत बसावी म्हणून कांहीं नेत्यांना परत हलगलीस नेण्यांत येऊन तेथें गांवाजवळील उघड्या जागेंत तोफेच्या तोंडीं देण्यांत आलें. अशा रीतीनें ता. १-१२-१८५७ रोजीं या प्रकरणावर अखेरचा पडदा पडला. बेरडांची झालेली अवस्था ऐकून मुधोळच्या सेंट्रीनें निमूटपणें हुकुमाप्रमाणें शस्त्रत्याग केला.

महिपालसिंगाची बेळगांवांतील कामगिरी

दक्षिणेंत नानासाहेब पेशव्यानें आपले हस्तक पाठविले होते. त्यांपैकीं कांहींना इंग्रजांनीं पकडलें. या हस्तकांनीं दक्षिणेंतील संस्थानिकांच्या पदरीं असलेल्या स्वदेशाभिमानांनीं इसमांना स्वातंत्र्यसंग्रामांत भाग घेण्यास उद्युक्त केलें. यापैकींच सोरापूरचा महिपालसिंग होय.^१ हा मूळचा बंगालमधील पण नोकरीनिमित्त सोरापूरंत स्थायिक झालेला होता. तो सोरापूर राजाच्या पदरीं नोकरीस होता.^२ त्याजवर सोरापूरच्या राजानें बेळगांवला जाऊन तेथील रेजिमेंटला फितूर करण्याची कामगिरी सोपविली होती.^३ “रेजिमेंटमधील सैनिकांमध्ये बंडाची चेतना निर्माण कर व ही कामगिरी फत्ते झाल्याचें घोडेस्वाराकडून कळव. शिवाय रेजिमेंटच्या लोकांना असेंही सांग कीं ते जर उठावांत सामील झाले तर त्यांना माझ्याकडून जमिनी मिळतील व त्यांचें मी भलें करीन.” त्याप्रमाणें महिपाल बेळगांवांत आला. ८ दिवसांच्या मुकामानंतर रेजिमेंट मधील परदेशी व मुसलमान सैनिकांनीं त्याला बोलावून घेतलें आणि झालेली हकिकत सांगितली.^४ “शहरवासियांनीं जर उठाव केला तर आम्हीं त्यांना खात्रीनें सामील होऊं- खजिना लुटूं, तोफखान्याचा ताबा घेऊं आणि सर्व युरोपियनांचा नायनाट करूं व त्याच्या तंत्रानें वागूं. या अटीवर शहरवासीयांपैकीं शापूरकर नांवाच्या माणसांशीं आम्हीं बोलणीं सुरू केलीं.”^५

पण तोच माणूस इंग्रजांस फितूर झाला. त्यानें आमचा वेत सरकारला सांगितला. इंग्रज सरकार वेळींच सावध होऊन त्यांनीं तोफखाना व खजिना किल्ल्यांत नेऊन ठेवला. त्यामुळें एक सुवर्णसंधी गमाविली गेली. पण जर का अशाच प्रकारची संधी पुन्हा आली तर आम्ही पहिल्यांदा शापूरकरचा कांटा काढूं आणि मग पुढील कामगिरीला लागूं.” रेजिमेंटच्या या बोलण्यानें महिपालचा उत्साह अधिकच दुणावला. रेजिमेंट उठाव करणार याची त्यास खात्री वाटूं लागली.^६ त्यांतच त्याला सैनिकांनीं असेंहि सांगितलें कीं सरकारचा आमच्यावर विश्वास नाही. सरकार आम्हांला आपले शत्रू मानतें म्हणून त्यांना आमचीं शस्त्रास्त्रें काढून घ्यावयाचीं आहेत. पण शस्त्रास्त्रें खालीं ठेवण्याचा हुकूम झाल्यास आम्हीं खात्रीनें बंड करूं. सैनिकांच्या मनाचा कानोसा घेतल्यावर महिपालसिंग पुन्हां दुसऱ्या दिवशीं^७ (ता. २३ ऑगस्ट १८५७ ला) सैनिकांच्या वसतिगृहांत गेला. त्यावर पाळत राखून त्यास पकडण्यांत आलें. त्यानें आपल्या कबुलीजबाबांत बातमी घेऊन जाण्याकरितां सोरापूराहून येणारा स्वार अद्याप आला नाही असें सांगितलें. त्याला फांशी देण्यांत आलें.^८

सूचि

अकोला ४	औरंगाबाद ४, ६८
अकलकोट ७५	कंवरलेन ६७
अजंठा १७	कॅम्बेल ७५
अनापा पाठके २५	कराची ५०
अप्पा ऐतवडेकर ५३	कराड ५२, ५३
अप्पासाहेब (नागपूर) ३, ५	कलकत्ता ६
अप्पा फडणीस ४६, ५०	काजीसिंग ६१, ६३, ६५
अबदुल रहेमान ६९	काजी महमद युसूफ ५७
अॅबट ४६, ४९, ६८	कामटा प्रसाद ५८
अंबाड २१	कावसजी जमशेटजी ५७
अमरावती ४	कावसजी जहांगिर ५७
अलिबाग ५०	कारवार १
अहमदनगर ५६, ६५, ६९	काळू बाबा ६३
आबाजी बापूजी ५७	कितूर २३, २४
आत्मो चौकेकर ३३	कुडाळ ४४
आयर्लंड १४	कुरुंदवाड ४०
इटली १४	कृष्णा ३
इंग्रज २, ३, ५	केतकर डॉ. १
इचलकरंजी ३२	केनेडी ले. ६१
इमामखान ४५	केर ४४, ६१, ७७
इंदापूर ९	केशव चित्रे ५२, ५५
इलियट २४	कोंकण ३२, ४४
इव्हान्स डेव्हीड २२, ६३	कोनूर मुल्लापा २३
उचेतसिंग १९, २०	कोयल ७३
उनापूर १९	कोल्हापूर २४, ३४, ३६, ३७, ४०-४१,
उमाजी नाईक २७, २८, ३०, ३२	४४, ४६, ४७, ५०, ५२, ५५,
उस्मानाबाद ४	७१, ७५
एल्फिन्स्टन २, ३, ११, १३, १६, १७,	खानदेश १६, १७, ६०, ६२
२३, ७४	खेम सावंत ३२
ओव्हन्स क० ३९	गणेश सखाराम ५२
औटॅरम ले० १९, ३५	गॅरिबाल्डी १४

ग्लासपूल ६४	जेंकिन्स ६
गिरजाप्पा चिकण्णा ६५	जेजुरी २७
गुजरात १६	जोधपूर राजा ६
गुणवंता बाई ५६	ज्योतिराव घाटगे ४१
गुलमार डुबे ५८, ५९	टाकळी ६६
गोदाजी डेंगळे १७	टेलर कॅ० २२
गोपाळ अष्टें २	ठाणें १७
गोवा १, ३३, ३५, ४४	डलहौसी ३
गोविंद दळवी ४५	डसरत १८
ग्रँट डफ ३, ३७	डाविडसन ११
ग्रँट जॅकब ४३, ४४, ४५	डांग १९
ग्रॅहम ६१	डायटन ले० २४
ग्वाल्हेर ५, ४१	डेव्हिस कॅ० २९
चन्नमा २३, २४	डेक्कन कमिशनर १३
चॅप्लीन ९, १३, २३	तार्डबाई राणी ४१
चांदा ४	तांबूळकर ३३
चिकोडी ३८	त्रिंबकजी डेंगळे १६, १७
चितूरसिंग २७	थॅकरे २४, ३६
चिमासाहेब ४१, ४२, ४६, ५०, ५४	थॉम्पसन ४८
चेंबरलेन ले० ६३	दमणगंगा १
चोपडें ११	दाजी पंडित ३७, ३८
छत्रपति २	दादीबाई ३२
छोट्टसिंग ७४	दादोबा पांडुरंग ६५
जॅकब क० ७३	दाविद ससून ५७
जत ७५	दिनकरराव गायकवाड ३८
जमखिंडी ७१, ७३, ७४	दिल्ली ५६, ६६
जाफतवाडी ५२	दिवाकर दीक्षित २५
जवाहीरसिंग २७	दिवाणबाई ३६
जसवंतराव होळकर २०	दुर्वासिंग ५६
जॉन सौदरलंड २१	दौंड २७
जॉन शिनेदार ४६	दौलतसिंग ६३
जानोजी भोसले ६७	धाकजी प्रभु १३
जिजाबाई (कोल्हापूर) ३६	धानजी १८
ज्यू ५७	धारचे पवार २०

धर्माजी प्रतापराव २१
 धारवाड २५, ४४, ७१
 नंदगड २५
 नरगुंद ७१, ७२, ७५
 नर्मदा १
 नरसिंह दत्तात्रय २६
 नवरोजी फ्रामजी ५७
 नागपूर ४, ६, ६६
 नागपुरकर भोसले १, ५, ६
 नांदगांव ६३
 नादिर सिंह १८
 नांदेड ४, २२
 नानासाहेब पेशवे ४१, ४२, ५१, ७८
 नारायण पावसकर ५३
 नारायण दाजी ५७
 नाशिक १६, ६४
 निजाम १, ३, २२, ४०
 निजिवट १३
 नीरा ३
 नेज ४२
 नेटल कॅ० ६४
 नेमाड ५
 नेरूर ३४
 नोव्हा २२
 पथाजीनाईक ६५
 पन्हाळगड ३६, ३८
 परभणी ४
 पंचगंगा ३८
 पंढरपूर २७, ५२
 पंतसचिव २८, ५४
 पाचोरा ६४
 पावनगड ३८
 पावशी ४४
 पिटमन २२

पुर्णे २६, २७, ३०, ६९
 पुरंदर ५२
 पेशवे १, ५, ६
 पेण ६४
 पैनगंगा १
 पेंडूर ३५
 प्रतापसिंह २, ३, ३७, ५१, ५६
 प्रयाग ६६
 प्लौडन ६६
 फलटण २७, ५२
 फ़ैजबक्ष ६७
 फोंडसावंत ३५
 फोरजेट ५९
 वर्च कॅ० ६२
 बदामी २६
 बनारस ३
 बळवंत निंबाळकर ४१
 बॅरोटा कॅ० ५८, ५९
 बांकाबाई ६, ६७
 बागलाण १९
 बाजीराव १, २, ७, १७
 बापूसाहेब ३३
 बाबाजी ठाकूर ४५
 बाबासाहेब कोल्हापूर राजा ४०
 बाबासाहेब भावे ७१, ७३
 बाळाजीपंत नातू ३
 बालाघाट १
 बाळाप्पा ठाकलकी २५
 बिडी २४
 बीड ४
 बिथूर २
 बुचर बेट ५६
 बुडनी ७७
 बुडावर ४२

बुदिहाल ७२	मालवण ३५
बुलढाणा ४	मावळ ५१
बुंदल २५	माहूर १
बेळगांव २३, ३४, ३५, ३८, ४३, ४४, ५२, ५५, ७३, ७४, ७८	माळवा १६
बैजावाई शिंदे ४६	मिरज ७१, ७५
बैल होंगल २४	मीरत ४५, ५६, ६६
ब्रिग्ज १४, १७, १८	मुधोळ ७५, ७७
ब्लॅक कॅ० २३, २४	मुरताझा थारजंग २१
भगवंतराव ६४	मुरली १९
भाऊदाजी ५७	मुरारीराव पवार १५, २०
भागोजी नाईक ६३-६५	मुम्बई १, ७, ३२, ४४, ५६
भीमा नाईक ६१-६३	मेडोज टेलर ७६
भिमराव मुंडरगी ७१, ७३	मोघेम ४२
भोर ३०, ३१, ५२	मोरिन १८
भोजसावंत माणगांवकर ३३	मोरिस ६१
भंडारा १	मोझेस गुबे ५७
भांवुडे २७	मॅकिन्टॉश ३०, ३१
मकाणी फुलदीखान ६४	मॅझिनी १४
मध्यप्रांत ४	मॅनसन ७१
मनोहरगड ३४, ३५	यवतमाळ ४
मद्रास ३५	यशवंतराव होळकर १६
मराठवाडा १, ३	यावल ११, ६४
मलप्रभा ७२	रंगो बापूजी ४०, ५१, ५२, ५५
मवासिया नाईक ६१, ६४	रघुजी (तिसरा) ६
महादजी शिंदे ७	रत्नागिरी ४३, ४४, ७४
महादेवगड ३२	रांगणा ३५
महादेव चव्हाण ४५	राजसवाई ५६
महाराष्ट्र १, ९, ४०	राजपुताना १६
महिपा डेंगळे १७	राजाराम २
महिपाल सिंग ७८	रॉबर्टसन ९, २०, २९
माईसाहेब ५१	रॉबिनसन १८
मानसिंग ५४	राम शिरसाट ४२-४५
मालकम १०, ७७	रामचंद्रपंत पटवर्धन ७३, ७४
	रामदुर्ग राजा ७२

रामराव भुजंग ७६
 रायप्पा २४
 रायपूर ५
 रावजी वाकनीस ३८
 रावजी रास्ते २५
 रावसाहेब ३२
 रोझ ४६, ६१
 रोलंड ४२
 लासूर १८
 लोकहितवादी १२
 वर्धा ४
 वरधनगड ५२
 वराड ३५
 वन्हाड ४
 वाघोटणें ४३, ४९, ५०
 वाठार ५२
 वारणा ३
 वाळवे २७
 विजापूर १, ६५
 विठ्ठल सन्ननीस ३३
 विदर्भ १
 विंध्य १६
 विल्सन १३
 विलायतखान ६७
 विशाळगड ३८
 विष्णू कुळकर्णी ७२
 वुडबर्न ७०
 वूड ६६
 वूलकोम्ब ७०
 वेंगुर्ला ३५
 वेंकप्पा नाईक ७५
 वेल्स २१
 शहाजीराजे ३६, ५१
 शहापूर ५२

शॉ २६
 शाहडा ११
 शाहू ५१
 शिकंदरावाद ४, ६८
 शिंदे ५, २३
 शिवनाक महार २७
 शिवराम बहुश्रुत ५२
 शिवराम मोरेश्वर ५३
 शिवलिंग रुद्र २३
 शिवा मुकुंद सावंत ४५
 शिवापूर ३५, ६४
 शिरशिगे ३५
 शेखरहिमान ५९
 शेखदुल्ला १८
 शेनिडर ४८
 शोरट ५९
 सखाराम कबाडे ५३, ५५
 सत्तू नाईक २७
 सत्तू रामोशी ५२
 सर्दाखान २१
 संपगांव २३, २५
 सह्याद्री १, १६
 सांगली ४०, ७१
 सातमाळा १७, १८
 सातपुडा १६-१८
 सातारा-राज १४
 सातारा २, ३, २७, ३०, ४१, ५१-५५
 ६१
 सगुणाबाई ५१
 साबाजी पवार ४५
 सामानगड ३७-३९
 सावंतवाडी ३२, ३३, ३५, ४४
 सासंवड २७
 सीताबर्डी ६६

सीताराम गुप्ते ५२	सुलतानपूर ६३, ६४
सिक्लेअर ६९	सेनदीन ४५
सिटनकार ७४, ७६	सेवाराम १९
सिदप्पा २४	सेवेल २४
सिंदगी २६	सोरापूर राजा ७१, ७५
सिध्वा ६१	सोरापूर ७१, ७५, ७८
सीरपूर ६१	सोळुंकर ४३
स्मिथ २	हणमंतगड ३३
स्पिलर २९	हरसूल ६४
स्टिव्हनसन २४	हरिया १८
स्टिफन हिस्लोप ६६	हळगडी ७६
स्पीड ६८	हंसाजी हटकर २२
सुमाना निकम ३५	हिंदुस्थान ११, १२, ५१
सुरत ५६	हिरसावंत डिंगणेकर ३५
स्पूनर ३३	हैदराबाद ४
सूटर ६५, ७३	होळकर २, ३५, ६२

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठा. जे. स्थळपत.

अनुक्रम २५४८२ वि: ३११६/३२

क्रमांक ६२३ नों: दि: २२/१०/५२

REFBK-0010527